jaargang 21 - no. 8
augustus 1966

DE NIEUWE STEM

maandblad
voor
cultuur
en
politiek

DE NIEUWE STEM

maandblad voor cultuur en politiek

Oprichters: Prof. Dr. N. A. Donkersloot, Dr. O. Noordenbos, Prof. Dr. H. J. Pos, Prof. Dr. J. M. Romein.

Redactie: Marc Andries, Frans de Bruyn, T. Haan (secretaris), Ger Harmsen, Fr. de Jong Edz., J. Kruithof, Anna Muntjewerf, O. Noordenbos, A. J. Vermeersch, W. F. Wertheim.

Redactiesecretariaat: Deijlerweg 123, Wassenaar.
Bijdragen adresseren aan het secretariaat, in drievoud en voorzien van retourporto.

Redactieraad: Prof. Dr. R. F. Beerling, Dr. J. J. Buskes, Mr. G. J. P. Cammelbeeck, Prof. Dr. B. Delfgaauw, Prof. Dr. B. Landheer, Dr. P. J. Meertens, Dr. A. Romein–Verschoor, Dr. Th. van Tijn, Dr. P. Valkenburgh.

UITGEVER

in opdracht van de Stichting tot bevordering van de geestelijke vrijheid:

Drukkerij en Uitgeverij Laverman N.V., Postbus 25, Drachten. Telefoon 05120–2641. Postrekening 801077.

Vertegenwoordiging voor België: Uitgeverij-Boekhandel S. M. Ontwikkeling, Somerstraat 22, Antwerpen. Telefoon 3386 59. Postrekening 383 38.

Administratie: Het abonnement kan uitsluitend ingaan op 1 januari of 1 juli en kost voor Nederland *f* 19,50 per jaar (*f* 10,– per half jaar). Voor België Bfr. 295 per jaar. Andere landen *f* 25,–. Studenten-abonnement resp. *f* 15,– en Bfr. 237,50. Betaling van abonnementen, die niet door bemiddeling van een boekhandel besteld zijn, op postrekening 801077 ten name van Drukkerij en Uitgeverij Laverman N.V. te Drachten.

Het aanvragen van proefnummers, auteurs-exemplaren, overdrukken etc. en nabestellingen van vroegere nummers dient bij de uitgever te geschieden.

Clarissa Jacobi

EEN ECHTE KAVALSKY . . .

Voor Frans de Bruyn.

De kroon der ouden zijn de kindskinderen
en der kinderen sieraad zijn hunne vaderen.
DE SPREUKEN VAN SALOMO 17 : 6

Na een laatste bijna bovenmenselijke krachtsinspanning voel ik hoe het kind uit mijn lichaam glibbert en tussen mijn dijen tot rust komt als een schip dat van stapel loopt.

'Een dochter! A lovely daughter!' zegt de dokter, de gespannen stilte verbrekend, terwijl hij het kind voorzichtig, bijgestaan door een vroedvrouw, in de wereld helpt. Nadat hij met bekwame handen de navelstreng heeft afgebonden, houdt hij de baby ondersteboven, bij de voetjes, boven mijn bed.

'Lovely! Nothing wrong with it!' zegt hij nogmaals geruststellend en geeft het kind met z'n vrije hand een klap tegen de billetjes.

Ik heb hem maandenlang aan zijn hoofd gezanikt met mijn angstvisioenen, mijn obsessie om een mismaakt of een abnormaal kind ter wereld te brengen, niettegenstaande het feit dat nog nooit iemand in mijn eigen familie of in de familie van mijn man, een abnormaal kind heeft gehad en ik zelf drie volkomen normale en gezonde kinderen bezit. Hij heeft mij met eindeloos geduld aangehoord en getracht om met behulp van ingewikkelde medische statistieken mijn ongemotiveerde angst, die mij bij iedere nieuwe zwangerschap als een ziekte overvalt, de kop in te drukken. Nu houdt hij het kind triomfantelijk in de hoogte als een hengelaar die, tegen beter weten in, een knaap van een vis heeft gevangen. Maar het kind is geen spartelende vis. Het begint op klagerige, protesterende toon, met bevende vuistjes en trillende lipjes te huilen. Ik neem het opgelucht in ogenschouw; dit zoete wonder dat zich, voor de vierde maal in

mijn leven, aan mij heeft voltrokken. Negen maanden zorg en spanning zijn ten einde en vallen als een zware last van mijn schouders. Het kind is inderdaad normaal, welgeschapen. Twee armpjes, twee beentjes, handjes, voetjes, vingertjes, teentjes, een welgevormd gezichtje en lang zwart haar op de koop toe. Geen rood, gerimpeld scharminkel met een kale kop, maar een mooi voldragen kind van minstens acht pond met een gladde, zijdeachtige huid. Een mollige pop met een vochtige Beatle-pruik. Een kleine Venus, herrezen uit een schuimende oceaan van zorg en angst.

Een verpleegster, die met een deken klaar staat, neemt het kind in ontvangst en legt het in de gereedstaande wieg. Het krijgt een vleugje zuurstof uit het naast de wieg opgestelde zuurstof-apparaat, om de luchtwegen te zuiveren. Het niest. Heel menselijk. Een verpleegster naait een stukje band, met mijn naam erop gedrukt, om het polsje. K A V A L S K Y. De dokter staat met opgeheven – steriele – handen bij het voeteneinde van mijn bed te wachten. Hij doet me denken aan een priester, die de zegen geeft. De dienst loopt langzaam ten einde: The Lord bless thee and keep thee; The Lord make his face shine upon thee and be gracious unto thee; The Lord turn his face unto thee and give thee peace . . . . . De dokter lijkt veel op Yves Montand, de Franse filmster en chansonnier. Yves Montand in een wit T-shirt met een rubber schort voor, de onderste helft van z'n gezicht verborgen achter een wit masker. The Wages of Fear; The Wages of Love . . . . . Felle pijn neemt bezit van mijn lichaam. Overweldigt me. Mijn lichaam spant zich als een boog. Ik bijt op mijn lippen want ik wil niet kreunen – ik wil flink zijn – maar het lukt me niet; de doordringende pijn is sterker dan mijn wilskracht. Ik kreun als een gewond dier en geef mij dan voor de laatste maal met gesloten ogen en ontspannen spieren over; ik laat me voortstuwen door de pijn als een surf-rider, die zich laat voortbewegen door de golvende kracht van de branding.

'Push gently, Mrs. Kavalsky', zegt de dokter, 'push!'

De nageboorte spoelt naar buiten in een golf bloed. Een zuster tilt de placenta op en legt hem in een wit emaille bakje. Ze houdt het de dokter voor. Hij bestudeert het aandachtig, goedkeurend, als een fijnproever, die een biefstuk krijgt voorgezet in een cordon bleu restaurant. Verpleegsters

zijn druk in de weer met doeken en instrumenten. Mijn man, die naast me zit, houdt liefdevol mijn hand vast. Ik voel me als een klein kind bij de tandarts. Ik ben groot genoeg om alleen naar de tandarts te gaan. En het is bovendien veel te warm om handjes vast te houden. Plakkerig. En ik wil even alleen zijn in deze kamer vol druk doende mensen. Me een ogenblik onttrekken aan al dit nare, ziekenhuisachtige gedoe. Wegkruipen in mezelf als een schildpad, die tijdelijke toevlucht zoekt in de donkere veiligheid van z'n schild. Ik maak mijn klamme hand los uit de hand van mijn man en wrijf hem droog langs de gladde koelte van het laken. Het schelle licht van de schijnwerper boven mijn bed irriteert m'n ogen. Ik wend vermoeid mijn hoofd af en laat mijn gefolterde ogen rusten op de glimmende, koelwitte tegels van de muur. Mijn hoofdhuid jeukt van het transpireren. Mijn pyjamajasje plakt kletsnat – doordrenkt met een mengsel van zweet, bloed en vruchtwater – tegen mijn rug. Het is het jasje van een goedkope, zachtgroene flanellen pyjama met een smakeloos patroon van roze bloemetjes. Een pyjama die ik eens, in een vlaag van zuinigheid, in een uitverkoop heb gekocht. Ik heb het jasje bij alle voorgaande voorspoedige bevallingen aangehad en draag het bij deze feestelijke gelegenheid ook weer, ondanks het feit dat het hartje zomer is. In de vroege ochtenduren, toen ik het aantrok, was het trouwens nog koel. Het pyjamajasje is in de loop der jaren een soort talisman geworden. Zonder dit jasje zou ik geen stap in een verloskamer durven zetten. Het is mijn mascotte. Ik zal het nooit afdanken, weggeven, of als poetslap gebruiken, ook al hangt het aan flarden. Het is de heilige relikwie van mijn vruchtbaarheid en moederschap. Ik wil er, als mijn tijd komt, in afgelegd worden.

'Geef haar het Trilene masker,' zegt de dokter tegen mijn man, 'ik moet een paar hechtingen aanbrengen.'

Hij heeft kort voor de geboorte van het kind mijn perineum ingeknipt: 'We rather repair a neat, clean cut than a ghastly tear, dear. Dit is een groot kind. Take a deep breath of Trilene! That's a good girl. So sorry!' Snip-snap – Kaatje onze vroegere huisnaaister in actie: 'Het armsgat is een klein beetje te krap, mevrouw; ik zal het even op maat brengen.' – Snip-snap.

Nu gaat hij mij weer keurig dichtnaaien. Service

madame, service. Mijn man reikt mij het Trilene masker aan; legt het op mijn gezicht. Ik druk het op z'n plaats; houd het vast. Ik haal diep adem. De Trilene koelt mijn keel, weldadig als koud bronwater. Ik word lichtelijk duizelig. Heerlijk duizelig. Als van champagne. En kalm. Erg kalm. Een vijver in een loverrijk bos. Diep stilstaand water zonder rimpelingen. Het wordt langzaam donker om mij heen. Verkwikkend koel-donker als in een druipsteen grot. Ik voel geen pijn. Alleen het doffe prikken van de naald, die de plaatselijke verdoving aanbrengt; het terugtrekken van de injectie-spuit; het zachte betten van de tampons. De Trilene maakt alles dragelijk. Het is een bijna plezierige gewaarwording. Plotseling wordt alles zwart. Ik val. Ik tuimel over de rand van een diepe afgrond en word meegesleurd door een woeste waterval. Daarna drijf ik op m'n rug in een onderaards meer in de grot, m'n hoofd achterover gebogen in het ijskoude water dat tot aan mijn gebarsten lippen reikt. Een wulpse god uit de onderwereld rijst op uit het donkere water en strijkt liefkozend en vol deernis over mijn bebloede dijen, kust mijn dijen . . . . .

'Genoeg!' roept de dokter gebiedend, 'genoeg!'

Ik adem nogmaals gauw een diepe teug Trilene in, als een ondeugend kind dat vlug toch nog een snoepje neemt, ofschoon het eigenlijk niet meer mag. De dokter kijkt geergerd op. Mijn man neemt mij het masker af; legt het buiten mijn bereik. Ik stribbel een beetje tegen. Het Trilene masker is mijn kostbaarste bezit geworden. Ik sta het slechts met tegenzin af, dit formidabele wapenschild, dat bescherming biedt tegen pijn en realiteit . . . . .

Na enkele minuten ben ik echter weer volkomen bij mijn positieven. Met glasheldere gedachten terug in de verloskamer. Ik kijk naar de dokter. Hij zit rustig, voorovergebogen; op een witte bar-kruk tussen mijn benen te werken; geabsorbeerd in z'n arbeid als een bejaarde horlogemaker in een klokkenwinkel. Een getrouwde horlogemaker. Hij heeft een mooie vrouw. Een chique, slanke blondine. Ik kom haar soms tegen in de stad als ik boodschappen doe. Ik vraag mij af of hij 's avonds, wanneer hij in bed ligt, nog lust heeft om haar te bezitten. Of hij niet, tot kotsen toe, van vrouwen walgt. Een man die, dag in, dag uit, zoveel vrouwen ziet. Een schier eindeloze parade van ontluisterde godinnen.

Voor wie een vrouw niets mysterieus meer heeft. 'Das ewig Weibliche' gereduceerd tot gezwollen baarmoeders en al of niet functionerende eierstokken. Ziezo, de inwendige hechtingen zijn klaar. Nu nog een paar aan de buitenkant. De dokter gaat even verzitten. Een verpleegster reikt iets aan. De ingespoten Xylocaine doet goed zijn werk. Ik voel helemaal niets meer. De dokter maakt geen enkele overbodige beweging. Hij is één van de kundigste en bekendste gynaecologen in het land. Vrouwen komen van heinde en verre om hem te raadplegen. Hij heeft mij nog nooit pijn gedaan tijdens een onderzoek of onnodige pijn laten lijden tijdens een bevalling. Ik sla hem geboeid gade – voor zover dat vanuit mijn liggende positie mogelijk is – zoals ik met kinderlijke belangstelling naar de glasblazer kijk, die eens per jaar een weeklang demonstraties geeft in en groot warenhuis in de stad en glazen zwaantjes tevoorschijn tovert uit het niets. Ondertussen sta ik honderdduizend angsten uit – het klamme angstzweet parelt in m'n handen en op m'n voorhoofd – dat ik een wind moeten laten, zo poeff in z'n knappe Yves Montand gezicht. Zoals ik als kind altijd dadelijk een plasje moest doen, ook al was ik net naar de w.c. geweest, wanneer ik met m'n ouders in een ouderwetse boemeltrein zat, zonder doorlopende coupé's. 'Ook de mooiste vrouw heeft een darmkanaal', heeft Oscar Wilde ergens gezegd of geschreven. En ik ben niet eens de mooiste vrouw. Zelfs geen mooie vrouw. Ik ben zomaar een doodgewone vrouw. Beneden de middelmaat. Denk ik. Mijn neus is te groot, en mijn achterste hangt te laag, en ik heb ontzettend veel zomersproeten. Mijn huid is gaaf en rein, maar ik ben gespikkeld als een tijgerlelie. Ik bal mijn vuisten en pers mijn scherpe nagels in mijn handpalmen tot het zeer doet. Ik houd krampachtig mijn adem in. Dat helpt wel eens als ik nodig naar de w.c. moet en er geen John in de buurt is. Deze kwelling is erger dan alle andere narigheid van de bevalling: de marteling van het voorafgaande lavement; de vernedering van het afscheren van mijn schaamharen door een onhandige puber van een leerlingverpleegster met een stomp scheerapparaat en zonder zeep – 'O, we doen het altijd zo!' – de angst om het welzijn van het kind; het nachtelijke afscheid nemen van de slapende kinderen thuis: een vluchtige kus op het warm-vochtige haar, het instoppen

van een los gewoelde deken; de soms bijna ondragelijke pijnen; het bloedverlies; de viezigheid; de hele ellendige rotzooi bij elkaar. Ik wou dat ik genoeg geloof bezat om te bidden: 'O, lieve God, Vader in de hemel, laat me alsjeblieft geen wind laten in het gezicht van deze beeldschone vrouwenarts, deze geleerde Adonis, die mij nog nooit kwaad heeft gedaan, en die ik soms tegenkom – met een martini in m'n hand en een mink-stola over m'n arm – op cocktailparties bij deftige familie van mijn man. Laat me liever sterven, (dat meen ik niet, daarvoor houd ik teveel van m'n kinderen) of flauwvallen, (ik val nooit flauw, ik bezit stalen zenuwen) of in de atmosfeer oplossen zoals de stoom uit de sterilisator . . . .'

'Klaar!' zegt de dokter eindelijk, opstaand en zich uitrekkend, terwijl hij zijn masker naar beneden trekt en zijn rubberhandschoenen afstroopt en met een elegant gebaar in een kom gooit alsof hij iemand uitdaagt voor een duel, 'you 're as good as new again, dear!'

Ik slaak een zucht van verlichting. En ik hoef opeens geen wind meer te laten. Ik ben weer op-en-top D A M E ! As cool and composed as the queen of England. As cool as a cucumber. En ik leef helemaal op van de prettige gedachte: I'm as good as new again! Zo goed als nieuw. Niet splinternieuw, maar toch bijna nieuw. Een soort tweedehandse, opgekalefaterde maagd. Van je héla, hola, hou d'r de moed maar in! I'm as good as new. Ik kan weer een paar jaar voort. De dokter geeft nog enkele instructies aan de verpleegsters. Hij commandeert als een officier. Gedurende de oorlogsjaren was hij majoor in het leger. Yves Montand in een oorlogsfilm. De verpleegsters bibberen op hun degelijke bruin gekousde benen als hij tegen ze buldert; gedeeltelijk omdat ze allemaal doodsbang voor hem zijn en gedeeltelijk uit een soort amoureuze heldenverering.

'Pad! – Presenteer geweer! – Watch out for haemorrages! – Op de plaats rust!'

Goddank!!! Ik kan eindelijk mijn benen sluiten. Ik heb het gevoel alsof ik de hele nacht paard heb gereden. Steeds maar in de rondte in een hel verlichte, witte circustent. Op een heel groot paard zonder zadel. Een breed paard. Gekleed in een zachtgroen rokcostuum met een afschuwelijk patroon van roze bloemetjes en een bijpassende hoge hoed met een

roze klaproos opzij. ESTHER KAVALSKY - HOGESCHOOLRIJDSTER. In een bijzonder knap staaltje van dressuur op het ongezadelde paard. Op een spiernaakte hengst. Taraboembieja, taraboembieja, kom laten we vrolijk wezen, taraboembieja, taraboembieja, 't is kermis in Breda..... Ik krijg een injectie in m'n dij om infecties te voorkomen. Ik heb geen gelegenheid gehad om m'n spieren te ontspannen en het doet zeer. Een verpleegster wikkelt de band van een bloeddrukmeter om m'n arm en pompt me op alsof ik een fietsband ben. Ik voel me ook een beetje als een leeggelopen fietsband. Deflated. De dokter legt nog even beschermend, tastend, zijn hand op mijn nu slappe, maar nog gezwollen blote buik, die wit en week ziet als een brood dat nog in de oven moet. Hij heeft mooie grote handen. Verraderlijke handen. Veilige handen om in geboren te worden. Een verpleegster dekt mij toe met een dunne katoenen deken. Ik heb opeens erge honger. Ik kom tot de ontdekking, dat ik in geen vijftien uur iets heb gegeten of gedronken. Ik krijg een kop hete thee en een sneetje taaie toast. Ik vind dat ik iets beters heb verdiend. Kreeft en champagne of een half dozijn verse oesters. Mijn dochter verhuist met wieg en al naar de babyafdeling. Mijn man, die haar nog eens goed heeft bekeken, zegt ze is een ware schoonheid. Hij gaat opgetogen zijn familie opbellen: zijn moeder, zijn broers en zijn zusters. De verpleegsters beginnen de verloskamer op te ruimen en klaar te maken voor de volgende patiënt. De dokter komt nog even terug, uit de aangrenzende waskamer, om een praatje te maken. Hij is net bezig om zich om te kleden. Hij staat voor mijn bed en stopt z'n overhemd in z'n broek, strikt z'n das, worstelt met z'n manchetknopen. Heel gemoedelijk alsof we net samen naar bed zijn geweest en ik nog een beetje ligt uit te rusten. Samen naar bed!!! Ik, Esther Kavalsky, lid van twee vrouwenverenigingen en een boek-club, en Yves Montand, de held van het witte doek! De held van deze witte, antiseptische wonder-wereld!

'You were very good!' zegt hij zakelijk.

Dit is onze vierde bevalling. Wij zijn op elkaar ingesteld als een mondain danspaar, dat al twaalf jaar lang samen in nachtclubs optreedt. Op bepaalde momenten beheerst zijn wil alle bewegingen van mijn lichaam. Zijn bevelen dringen

zelfs nog tot mij door als ik half bewusteloos ben van de Trilene.

We zouden samen geslaagde demonstraties kunnen geven voor de televisie. Ik glimlach. In zijn tegenwoordigheid voel ik me altijd bijzonder verlegen. Voordat ik naar hem toe ga voor een consultatie zou ik het liefste twee tranquillisers innemen of me moed indrinken met een dubbele whisky. Zijn persoonlijkheid oefent een verlammende invloed op vrouwen uit. De bijna hypnotische macht van zijn diepe, melodieuze stem maakt ze tot marionetten in zijn aartsvaderlijke handen. Ik wil graag iets vriendelijks terug zeggen, maar ik weet niet wat. Ik zoek naar woorden maar ik vind er geen. Ik kan alleen maar zoetig, vermoeid glimlachen, schaapachtig, zoals het bleke masker van de onbekende uit de Seine. Mon accoucheur, il est tellement beau! Door hem verlost te worden is inderdaad het aangename met het onaangename verbinden.

'Ga straks maar lekker een paar uur slapen', zegt hij vriendelijk, 'je zult wel moe zijn.'

Zelf is hij ook moe – het was een normale maar nogal langdurige bevalling – maar hij kan niet gaan slapen. Hij moet naar zijn spreekuur in de stad.

Een uur later lig ik fris gewassen, met een mooie nachtpon aan, in bed. Ik heb een zonnige eenpersoons kamer gekregen, die op een groot balkon uitkomt. Vanaf het balkon kan men de stad, de baai en de haven zien, en heel in de verte de blauwe bergen waarboven 's ochtends, in verblindende glorie, de zon opkomt. Het is prachtig weer. De balkondeuren staan wijd open. Ik kam mijn haren, poeder m'n gezicht, bewerk m'n lippen met een zacht-roze lippenstift. Ik trek een bedjasje aan: een wolk van crème kant en chiffon. Zo langzamerhand kom ik weer een beetje tot mezelf. Ik giet rijkelijke scheuten Diorama 'eau de toilette' in m'n handen en wrijf er m'n armen en m'n nek mee in, alsof ik van plan ben om uit te gaan: naar een concert of een cocktail-party. Dit is tenslotte geen gewone dag. En ik heb een hekel aan de alles overheersende ziekenhuislucht: een mengelmoes van stijfsel, boenwas, ontsmettingsmiddelen en gekookt eten.

'Gaat u nu maar lekker slapen, mevrouw', zegt de zuster,

die me heeft gewassen. 'We zullen u niet storen.'

Ik sluit mijn ogen. Op de gang rijden wagentjes beladen met rammelende ondersteken voorbij. De rubber schoenzolen van de verpleegsters maken zachte zuiggeluiden op het bruine linoleum alsof ze de kracht bezitten om als salamanders tegen de muren op en langs de plafonds te wandelen. Ergens speelt een radio. Ravel's 'La Valse'. The haunted ball-room. Het betoverde ziekenhuis. Een telefoonbel rinkelt ongeduldig. Deuren gaan onafgebroken open en dicht; met de regelmaat van een tikkende klok. Een hoge vrouwenstem scheurt plotseling de geluidensleur aan flarden met een snerpende gil. De angstwekkende, door merg en been gaande kreet van een gevangene, die op de pijnbank wordt gemarteld. Er loopt een koude rilling over m'n rug en ik denk terug aan m'n eerste bevalling, m'n eigen onwetendheid, de geboorte van m'n oudste dochter .....

De directrice van de kraaminrichting komt even binnenlopen om me te feliciteren.

'Congratulations, my dear! Nice to see you again! Alles naar uw zin? Een snoezige baby! Wat een flink kind: bijna negen pond! Well done, dear. En een voorspoedige bevalling. Ga nu maar lekker een uurtje slapen. Ik zal de balkondeuren even sluiten en de gordijnen dichttrekken. Ziezo, dat is beter. God bless you, my dear! God bless .....'

Nadat de directrice is vertrokken komt de hoofdzuster van de kinder-afdeling binnen met mijn nieuwe dochter, verborgen onder een roze deken.

'Mamma moet toch even zien hoe popperig of ze eruit ziet, voordat ze gaat slapen. Gewassen en aangekleed!'

Ze pakt mijn dochter uit als iemand, die iets leuks heeft gekocht in de stad en legt haar in m'n armen.

'Is het geen schatje? Kijk dat lange haar toch eens! Het hangt waarachtig tot op haar schoudertje! En die lange nagels. Het lijkt wel of ze net van de manicure komt.'

Ik bewonder beleefd mijn eigen baby. Het zwarte haar hangt inderdaad in een vochtig puntstaartje op mijn dochters rug. Veel nek heeft ze nog niet. Alleen plooien vet. Ze draagt een zacht-geel ziekenhuisponnetje met een motief van bruine bloemetjes, de equivalent in lelijkheid van m'n groene talisman pyama. Mijn dochter gaapt. Ze kijkt alsof ze nu al schoon genoeg heeft van het leven. Met zo'n jurk

aan kan ik het haar niet kwalijk nemen. Het kind heeft waarschijnlijk een ingeboren goede smaak. Ze doet heel eventjes haar ogen open. Ze heeft donkere ogen, zwart glanzend als krieken. Mijn dochter lijkt op mijn man en op mijn schoonmoeder. M'n schoonmoeder in een flanellen nachtpon, zonder haar valse gebit, bekeken door de verkeerde kant van een verrekijker. Ik geef de baby terug aan de zuster.

'En nu maar lekker een beetje slapen, mevrouw!' zegt ze, terwijl ze m'n dochter weer vakkundig inpakt en met haar naar de baby-afdeling verdwijnt.

Ik doezel eventjes in maar een jonge leerling-verpleegster komt binnen, verscholen achter een bloemstuk. Een grote mand met een arrangement van theerozen, zachtgele anjers en gladiolen, versierd met gele en roze linten. Het komt van een vriend, waarmee ik lang geleden een verhouding heb gehad en die ik heb verlaten om met mijn man te trouwen. Hij stuurt mij bij iedere bevalling bloemen. Zijn bloemstuk komt meestal het eerste. Het is een soort traditie geworden zoals het aantrekken van het pyjamajasje. Ik weet nooit hoe hij er zo gauw achter komt, nog voordat het heugelijke feit in de kranten heeft gestaan. Hij wil het mij nooit zeggen als ik het hem vraag; als ik hem tegenkom op kunstveilingen of tijdens de pauze van een concert. Misschien heeft hij een detective in dienst, die voor de kliniek op wacht staat, of een als verpleegster vermomde spion. Ik hoor in gedachten hoe hij de bloemist opbelt, z'n stem bazig met een onuitwisbaar Duits accent:

'Will you please send six guineas worth of flowers to Mrs. Kavalsky, but they must be delivered at once. I am sending my boy around with the card. They must go immediately!'

'Certainly Sir! voor 'six guineas worth of flowers' mag u ons zelfs gerust midden in de nacht uit bed bellen. Wij sturen ze onmiddellijk. Ze zijn al half de deur uit!'

Als mijn man op bezoek komt staan de bloemen in de kamer: een mand vol zoetgeurende, zachtgele revanche.

Het bezoekuur is ondertussen aangebroken. Mijn schoonmoeder komt even met een van m'n schoonzusters. Ze kunnen niet wachten tot 's avonds. Ze zijn te opgewonden.

Mijn schoonmoeder is opgetogen over het kind. Het is

haar tiende kleinkind. Ze heeft het even – door de glazen wand van de baby-afdeling heen – mogen zien.

'Een echt familiegezicht! Een echte Kavalsky!'

Al haar kinderen hadden zulk lang haar; de jongens ook. 'Darling, ik ben zo blij dat alles achter de rug is, dat alles goed gegaan is. Ik heb er zelf de hele nacht lang pijn in m'n buik van gehad;

Mijn schoonmoeder haalt een cheque van honderd pond uit haar dure tas van zwart krokodilleleer.

'Hier darling, daar moet je zelf maar iets voor kopen. Zie maar eens wat je nodig hebt. Een nieuwe kinderwagen of zo. Ik hoor dat je de oude hebt weg gegeven.'

Ze weet dat m'n hart hangt aan een geïmporteerde Engelse wagen, elegant en glanzend als een staatsie-rijtuig, om langs de boulevard mee te flaneren.

Mijn man komt de kamer binnen met een witte orchidee in een doorzichtige doos. Smetteloos schoon. Sneeuwwitje in haar glazen kist. Hij legt de doos op m'n bed. De witte orchidee is van dezelfde variatie als de orchideeën in mijn bruidsboeket waren; een zeldzame variatie, die niet altijd verkrijgbaar is. Ontroerend lief. Ik bedank mijn man met tranen in m'n ogen. Zijn orchidee zinkt een beetje in het niet naast de enorme bloemenmand van Kurt, mijn vroegere vriend, maar dat kan mijn man niet helpen. En dat lag misschien ook een beetje in Kurt's bedoeling. Het is typisch Kurt. Hij houdt ervan om mensen te overdonderen en dat is één van de redenen waarom ik met mijn man en niet met hem ben getrouwd. Mijn schoonzuster kijkt met opgetrokken wenkbrauwen op het kaartje, dat in de bloemenmand steekt: 'You've beaten Elizabeth Taylor! Best wishes and love, Kurt.' Ik voel me een echte Femme Fatale. Een vermoeide, afgetakelde Femme Fatale, die de hele dag op de vossejacht is geweest. Tally-ho!!! Over beken, hekken en heggen, achter de hollende honden aan.

De plaatselijke verdoving begint zo langzamerhand z'n effect te verliezen. Ik voel geleidelijk van boven weer, dat ik van onderen leef!

De dokter komt even binnenlopen. Hij breekt één van Kurt's anjers af en steekt hem in z'n knoopsgat. Hij gaat met z'n vrouw uit dineren.

'How are you feeling, my dear?' vraagt hij debonair.
'Tired!' zeg ik. 'Tired and funny!' en met plotselinge, door dodelijke vermoeidheid opgewekte vermetelheid, 'I'm feeling like Lolita after her first night with Humbold!'

'What do you mean?' vraagt hij, dichterbij komend, een ondeugende fonkeling in z'n ogen, 'funny-haha, or funny-sore?'

'Not funny-haha, you pig, funny-sore!' zeg ik, verbaasd over m'n eigen moed, en hij lacht charmanter dan ooit.

Ik krijg thee. Telegrammen. Meer bloemen. De ondersteek. Eten. Avondvisite: mijn man en Fräulein Ursula, de tijdelijke Duitse kinderjuffrouw van mijn kinderen. Fräulein Ursula komt rapport uitbrengen aan 'Die gnädige Frau'. Ze maakt zich zorgen over het eten. Kinderen moeten toch iedere dag 'Gemüse' eten, 'nicht wahr?' Ein gelbes und ein grünes Gemüse. Dat heeft zij zo op een cursus in Baden-Baden, waar zij vandaan komt, geleerd. Mijn kinderen lusten echter geen Gemüse. Kein grünes und kein gelbes. Mijn oudste dochter laat de Gemüse hautain op haar bord liggen; mijn andere dochter schuift haar bord met een vies gezicht van zich af; mijn zoon spuugt de Gemüse eenvoudig uit als hij gevoerd wordt. Het is best mogelijk dat slechts één van de kinderen een vooroordeel tegen groente heeft, maar als het op 'niet lusten' aankomt verklaren ze zich altijd solidair ofschoon ze elkaar op andere gebieden genoeg in de haren zitten. Fraulein Ursula is 'upset' over de anti-groente campagne.

'Fräulein Ursula', zeg ik, 'maakt u zich maar geen kopzorg over de Gemüse. Geeft u de kinderen maar gewoon sla en tomaten met wat geraspte wortelen en ananas. Zolang ze wat fruit eten is het ook al lang goed. De Gemüse is niet belangrijk. Past u liever goed op dat ze niet onder een auto komen.'

Fräulein Ursula kijkt lichtelijk verbouwereerd. Ze vindt mij kennelijk een slechte moeder. In Baden-Baden eten alle kindertjes schijnbaar zoetjes iedere dag hun gelbes und grünes Gemüse. Als lammeren. Sieg Heil!

Fragment uit een dit najaar bij Bruna verschijnende novelle.

Klaas Schipper

'BOTER KAAS EN EIEREN'

Spel met kruisjes en rondjes

Hij mocht zelf een dubbeltje in het kerkzakje doen.
Als ik het niet doe wordt vader boos, dacht hij, vader boos, vader boos.
Het was net of het orgel zijn gedachten meezong, vader boos, vader boos.
'Je hebt een lief vriendinnetje', zei moeder.
Daar zat ze. Af en toe keek ze schichtig om, bang dat haar vader en moeder, die aan weerskanten van haar zaten, haar omkijken zouden zien.
'Bidden', dat zei de meester ook altijd. 'Nu gaan we bidden.'
Een psalm zingen en dan een moeilijke som, die al op het bord stond.
Had de meester opgeschreven.
'Op je leitje overschrijven!' (in je sponsdoosje moest je een erwt doen, komt mooi uit, net een plantje).
'Danken', dat zei de meester ook.
Soms bad hij mee: 'Lieve heer dank u voor de moeilijke som', als ik een cent laat rollen moet de hele klas nablijven.
'Moet je een dropje?' fluisterde zijn vader.
Zonder antwoord pakte hij het aan. Kerk, dropje eten, meisje kijken.
Soms keek de dominee naar hem, nu gaat hij vliegen, zijn vleugels uitgestoken.
'Meester, Kees heeft een nest uitgehaald, drie eieren. U kunt de vlekken op straat nog zien.'
Het was koud op de speelplaats, de boom was passie.
Ook als je je duim omhoog stak mocht je niet getikt worden.
Verraaiers, dacht Kees, die in het speelkwartier binnen moest blijven.
'Waarom haalde je dat nest leeg?'
'Die boom is van mij', verweerde Kees zich, 'iedere middag klim ik er in.'

'Je moet verdraagzaam zijn, die eieren zouden kleine vogeltjes worden!'
In mei, in mei dan leggen alle vogeltjes een ei.
Kees keek naar buiten, ongelukskrijgertje, niks aan.
'Maak jij deze sommen maar eens' (systematisch rekenen voor de vijfde klas). Gemengde breuken, uit het hoofd.
Uit het hoofd, gekke zin. In het hoofd, uit het hoofd.
'Niet spelen, werken!'
De meester is gek, gek doorgestreept en lief boven gezet.
Zeker een achterlijke trut gedaan.
'Meneer van Dalen Wacht Op Antwoord.'
'Wat zeg je Kees?'
'Kees!'
'Ga jij maar naar huis en neem dit briefje mee!'
Bij de deur draaide hij zich om, 'Die boom is van mij!'
Als ik tot twaalf uur in het park blijf en de brief van de meester in het meertje laat drijven, merkt moeder niets.
Toch liep Kees naar huis.
Zijn moeder kwam naakt uit de badcel.
Kees bleef roerloos staan, de brief verloren in zijn hand.
'Hier ben je uitgekomen.'
Uit dat vleze hoopje?
'En hier heb je gedronken.'
'Een drommedaris heeft maar een bult!'
'Je gehemelte leek van staal. Ze moesten kolven. Tot mijn rug had ik pijn, allemaal klonten.'
'Waarom glimlacht u?'
'Kom, kom nog eens in mijn armen.'
Als ik het doe is ze niet zo boos.
'Mam' die boom was van mij!'
Een bergje met allemaal haar, Betty heeft nog geen haar, komt nog wel zegt ze.
Betty vroeg ook: 'Kom eens in mijn armen.'
Lekker warm tegen elkaar aanliggen.
'Nu neuken we!' riep ze, haar gezicht in zijn okselholte verbergend.
'Iedereen kan het aan je zien!'
'Hoe dan?', vroeg Kees ongelovig.
'Aan je ogen, je ogen.'
Haar stem vloeide weg tussen krekels en kikkers.
'Zijn we nu grote mensen?'

'Aan je ogen, je ogen, daar kunnen ze het aan zien.' Ze richtte zich half op. Kees lag naast haar, bevend, haar hand in de zijne.
'Wat is er dan met je ogen?'
'Net of je pas gehuild hebt!'
'Een meisje ook?'
'Die krijgt een kindje en dat komt hier uit.' Betty legde de hand van Kees op haar buik.
'Kikkers hebben eerst een staart.'
'Kees! Eten!'
Ze weten het, ze weten het, ze kunnen het zien aan je ogen.
Vader was stil, moeder was stil en om beurten keken ze naar hem.
Hij werd rood, hield niet van andijvie, maar zei het niet, zei geen woord.
'Het is vandaag niet een dag om de bijbel te lezen.'
Vader schoof ruw zijn stoel naar achter.
Hij dankt ook niet, dacht Kees en vroeg heel voorzichtig aan zijn moeder: 'Waarom dankt vader niet?'
'Dat vindt hij niet nodig', moeder keek kwaad naar vader op.
Ze weten het, Kees keek niet op, moeder vond het niet erg dat hij geneukt had, vader was woedend.

'Moeder, die boom was van mij!'
'Ik lees dat je brutaal tegen de meester bent geweest.'
Mijn hoofd is veel te groot om uit dat sneetje te komen.
'Morgen komt oom Steven, daar moet je erg aardig voor zijn.'
Oom Steven, ik ken geen oom Steven, erg aardig voor hem zijn, erg aardig voor hem zijn.
'Wie is oom Steven, mam?'
'Dat is mamma's goede vriend.'

'Ik zie je niet meer in de kerk.'
'Oom Steven zegt dat dat niet nodig is.'
'Ik vind jou oom Steven een knappe man.'
'Omdat hij snoep geeft.'
'Hij kan ook zo maar een moeilijke som maken.'
'Oom Steven blijft steeds bij ons slapen en ik heb een pistool van hem gekregen.'
'Waarom ga je niet stiekum naar de kerk?'

Hij dacht toch dat hij zich heel stil had aangekleed.
'Wat doe je Kees?'
Nu niet liegen. Over de kerk mag je niet liegen, dat hoort god.
Naar haar toe gaan en met hetzelfde gezicht, op dezelfde toon als meester 'kinderen gods' zei, zeggen: 'Ik ga naar de kerk.'
'Je bent moeders kind', ze sloeg haar arm om zijn middel, 'ga maar vlug en laat oom Steven het niet horen.'
Hij had zijn pistool bij zich, er konden rovers in de bosjes zitten.
Smokkelaars, zoals op de televisie.
Onder het bidden hield hij een oog open. Er viel een lichtstraal naar binnen.
Dat is god zijn oog. De mensen zullen denken, wat een grote kerel is dat die gaat alleen naar de kerk, nu konden ze dat niet zien.
De dominee gaat weer bijna vliegen. Zal ik aan god vragen of hij dat van die eieren niet erg vindt?

'Je maakt je vuil', zei Betty nog.
'Ik ben een rover en val je aan!'
'Waarom huil je Kees?'
'Je kent de regels niet en daar gaat het om. De regels.'
Betty liep al maar door, op haar blote voeten, tot zo ver waar vogels brutaal bleven zitten totdat ze er vlak bij waren, ze dan opfladderden, wat veel lawaai maakte.
Toen Kees zijn ogen weer opsloeg zag hij Betty niet meer.
Hij keek om zich heen, riep haar naam.
Kees sloop de weg terug.
Tussen een bosje zag hij haar staan. Ze had hem nog niet gezien.
Ze plaste in een brede straal, zag hij.
Soms kneep hij zijn piemel dicht en riep: 'Ik ben K.V.P. Ik ben K.V.P.!'
'Van het bord op de brug?'
'Kampioen Ver Pisser!'
Met z'n drieën op een rijtje en ze lachten.
Dan drukte Kees op het bolletje en liet het uiteinde van zijn piemel los.
Zo kwam hij dan met zijn straal het verst.
'Ik zie hoe je plast!'

Kees zakte door zijn knieën en keek gespannen naar Betty.
'Laten we vies doen, vies doen, vies doen!'
'Als oom Steven het maar niet aan mijn ogen ziet.'
Ze voelde zacht aan.
'Ik kleed me weer aan', het was of ze bang was dat Kees haar nog langer naakt zag liggen.
'Moeten meisjes zich helemaal uitkleden om een plasje te doen?'
'Je moest me toch zoeken. Je mag het tegen niemand zeggen.

Het leek of de man iets zocht.
Zijn ogen star naar de grond gericht.
'Als je hem vindt krijg je een kwartje.'
'Hoe groot is het?' vroeg Kees.
Toen hij al een tijd meegezocht had merkte hij dat de man op hem gelet had.
'We vinden het niet', zei de man vriendelijk.
Hij weet alles van Betty, van oom Steven, dacht Kees gejaagd.
'Het is stil hier, vind je niet?'
Hij had gelijk, Kees had er niet zo op gelet.
'Hoe oud ben je?'
'Tien.' (daarna was hij een tijdje stil zodat hij geen 'meneer' meer kon zeggen. Misschien kon hij hem wat zeggen en met 'meneer' beginnen zodat hij kon horen dat Kees wist hoe het moest. Maar het was zo stil en er schoot hem zo gauw niets te binnen).
'Meneer, oom Steven heeft me een pistool gegeven. Alles kan bewegen. Net echt.' (Het had toch geen zin het hem te vertellen, hij wist alles).
De man glimlachte aanmoedigend (misschien was hij wel de duivel, of nee die had hoorns, dan was hij God, die wist immers ook alles).
'Hoe heet je?'
Gekke vraag, hij weet toch alles, of was het om te zien of ik lieg.
'Kees', antwoordde hij schuchter.
Zou hij vertellen van Betty, van de eieren, 't was toch zijn boom.
'Ik heb vies gedaan met Betty.' Hij dorst niet neuken te zeggen.
Het woord had een vreemd geheimzinnige klank, zoals

verdomme, maar dan nog erger.
De man zei niets, pakte de groezelige hand van Kees. (Handen wassen, aan tafel, van tafel, nog even opblijven, hup naar bed).
'Heb je veel vriendjes?'
Het was nu niet alleen stil maar ook donker.
Hij moest al lang thuis zijn. Oom Steven zou boos zijn, een draai om zijn oren en morgen binnen blijven.
'Zeg eens waar ben je geweest?'
'Ik heb een man ontmoet die me weggebracht heeft. Hij wilde vrienden zijn.'
Ze liepen hand in hand door de stad.
Er was Kermis en Kees mocht een uur later thuis komen dan gewoon.
Hij had haar verteld van de man, die god kon zijn.
Die mensen zag als toen die keer op de Dom, samen met oom Steven.
Heel kleine kinderwagens, met kleine stipjes erachter.
'Houd je maar goed vast', had oom Steven geroepen.
Het woei erg. (Als ik een veertje was zou ik heel langzaam naar beneden dwarrelen).
'En moet je je voorstellen dat god nog hoger zit!'
Betty giechelde en liet zelfs zijn hand niet los toen grote jongens over de breedte van de hele stoep aan kwamen lopen. Ze schreeuwden naar elkaar.
Kees stapte van de stoep af.
'God wilde vrienden zijn.'
Betty bekeek zichzelf in glanzende ramen, 'Je hebt teveel fantasie.'
Te veel fantasie, te veel fantasie, het regent niet meer, dan kan je je kraag weer naar beneden doen.
'Dat hij wat zocht was gewoon een smoes.'
Ze liepen de zijstraat naar de kermis voorbij.
'We gaan toch verkeerd!'
'Ik ga kijken of je gelijk hebt.'
Het asfalt glom van de regen. Auto's maakten nu een bijgeluid met hun wielen. Soms moest je opzij springen voor de spetters.
'Want je hebt een grote fantasie!'
Nu zal je zien dat hij er niet staat en denkt ze dat ik lieg.
'Je liegt vaak.'

'Nee, ik lieg nooit.'
'En van dat pistool dan? Zei je ook dat alles kon bewegen en het is gewoon een prul.'
Met een schok bleef Kees staan: 'Ik heb het ook tegen hem gezegd.'
'Zie je wel dat je een te grote fantasie hebt.'
Betty trok Kees mee naar de huizenkant: 'Kijk maar naar jezelf, soms geloof je zelf dat je liegt.'
(Hij had toch nog niet zijn kraag naar beneden gedaan, smalle schouders en zijn hoofd kon hij in de weerspiegeling niet duidelijk zien).
'Hij staat er weer!' Kees maakte een onduidelijk danspasje.
'Toch heb je een grote fantasie.'
'Ben je moe', vroeg Kees, 'of durf je niet verder?'
'Dag meneer.'
De man fronste zijn wenkbrauwen (zoals de meester onder het bidden).
'Kees en dat moet Betty zijn.'
Betty trok Kees mee en rende weg.
'Daar krijg je last mee', zei ze hijgend.
'Waarmee?'
'Met dat pistool.'
'Ik zal het begraven', zei Kees en huilde met de regen mee.
'Heel diep?'
'Heel diep.'
'Wat heb je vieze handen', moeder lachte.
'Ik heb een kuil gegraven.'
'Malle jongen' en moeder lachte maar steeds door.
'Nu mag je tegen oom Steven 'vader' zeggen.'

Die boom, die was toch van hem.
Handig klom hij erin en bleef op een dikke tak zitten.
Nu mijn armen wijd en vliegen, zoals de dominee.
'Meester! Ik ben uit de boom gevallen en mijn vader en moeder zijn gescheiden!'

Gerard J. M. van het Reve

ROMANTIEK DER RODE REVOLUTIE

3. Diamanten, geld en goud

Was er werkelijk sprake van een Duitse revolutie? De Duitse sociaal-democraten schenen er de leiding van te nemen. Scheidemann riep de republiek uit en Ebert werd rijkskanselier. Er waren op verscheidene plaatsen echter al arbeiders- en soldatenraden gevormd en tegen het einde van het jaar 1918 waren er opstandige bewegingen, men sprak zelfs van een grote „Spartacus-opstand", maar de sociaal-democraat Noske, met behulp van officieren en restanten van het keizerlijke Duitse leger, wist de beweging in bloed te smoren. 'Iemand moet de bloedhond zijn!' zei Noske. In het begin van het nieuwe jaar werd de moord op Karl Liebknecht en Rosa Luxemburg voltrokken, een moord waarvan de bijzonderheden pas weken later bekend zouden worden en die uiteraard in onze rijen een verpletterende indruk maakte. Ik althans ervoer het als een mij persoonlijk treffende ramp, want Karl Liebknecht zag ik als de verpersoonlijking van de wrekende gerechtigheid en van Rosa Luxemburg had ik met diepe ontroering enkele brieven gelezen, die zij uit de gevangenis aan Luise Kautsky had geschreven. Op 22 januari, – dat was een week na de moord – belegde het Revolutionair-Socialistisch Comité een herdenkingsvergadering in de Diamantbeurs te Amsterdam. In mijn kwaliteit van voorzitter moest ik die bijeenkomst openen en leiden, een taak die mij moeilijk genoeg scheen. Maar toen ik er voor stond en de mensen met ernstige gezichten naar me opkeken, was ik mét mijn hamerslag meteen mijn ontroering de baas. Ik vond de woorden voor mijn sobere openingswoord zonder moeite, liet de mensen zoals het behoorde opstaan en een minuut lang zwijgen, en gaf vervolgens na nog enkele volzinnen het woord aan de eerste spreker. Het was Wijnkoop als ik me wel herinner, maar nóg duidelijker herinner ik me het goedkeurend knikje van mijn vrouw, die in de grote zaal een der vele honderden staanplaatsen had veroverd en die al mijn spanning had meebe-

leefd. Toen we na afloop thuis kwamen waren we allebei dodelijk vermoeid als na een eindeloze mars, als na de zware gang naar en van een begraafplaats; alsof we verweesde kinderen waren, zo voelden we ons.

In de volgende dagen en weken kwam nog dikwijls dit smartelijk gevoel bij ons op. Maar je las en schreef, je redeneerde en beweerde net zo lang tot je de eigen twijfel en die van je geestverwanten, dat wil zeggen van je geloofsgenoten, had weggewerkt. Het waren allemaal nog maar voorpostengevechten, niet waar? Het zou telkens weer elders opvlammen, in Beieren, in Hongarije, tot het vuur zich tot één grote brand zou uitbreiden. Inmiddels zochten we elkaar op, kwamen we bijeen, hielden allerlei bijeenkomsten.

Ja, we hielden vele vergaderingen, maar onze ledenvergaderingen waren misschien nog wel de opmerkelijkste. Die hielden we in een lokaal, dat ik niet meer terug zou kunnen vinden zelfs al zou het nog bestaan. Het was ergens op de Oudezijds Achterburgwal in het hart van Oud-Amsterdam. We vormden er een zeer gemengd gezelschap. Het waren kantoormensen, verpleegsters, havenwerkers, handelsreizigers, werklozen, diamantbewerkers, acteurs en andere artisten, studenten, onderwijzers, kleine kooplieden .... Allen kenden mij en ik werd als ik, alleen of met mijn vrouw, precies op tijd ter vergadering kwam — maar dat was wel een half uur vroeger dan de vergadering begon — altijd wel met een groet of een handgebaar door kameraden begroet. Dat herinnerde mij in de verte even aan Twente. Maar verder was er nauwelijks enige overeenkomst met onze Twentse bijeenkomsten.

Het viel mij op dat vrijwel iedereen hier vlot zijn woord kon doen en ook dat het Amsterdams een stuk of drie, vier vrij duidelijk te onderscheiden dialecten bezat. Dan trof mij vooral de heftigheid waarmee men zijn standpunt verdedigde. En men was op de hoogte, men wist waar men het over had. Toen ik, bijvoorbeeld, heel veel later, de befaamde stellingen van Trotzki over het rode leger had vertaald en in de krant opgenomen, bleek mij bij de discussies, dat men deze stellingen, niet minder dan die van Lenin, had bestudeerd. Niet slechts gelezen, maar grondig had overdacht of, zoals een van die hartstochtelijk discussiërende jongelui

me toevertrouwde: hij had die stellingen niet alleen gelezen, maar 'geleerd', een Joodse zegswijze, die ik nog nooit eerder was tegengekomen. Het was ook opmerkelijk, dat men als vanzelfsprekend veronderstelde dat je van alle mogelijke zaken op de hoogte was, zodat men mij vaak vragen stelde over de meest uiteenlopende kwesties. Niet zelden lagen roddel, afgunst en vooral wantrouwen aan deze weetgierigheid ten grondslag. Was het bijv. waar dat de Duitsers aan Pannekoek een professoraat hadden aangeboden? Op deze vraag had ik gelukkig het juiste antwoord: het was inderdaad waar, dat aan dr. Anton Pannekoek een professoraat in het destijds door de Duitsers bezette België was aangeboden, namelijk in Gent. Maar dit aanbod werd door Pannekoek als een belediging beschouwd en hij had het, natuurlijk, onmiddellijk van de hand gewezen.

In kon van al die mensen veelal maar vluchtige herinneringen overhouden. De Communistische Partij was namelijk, ook in die tijd al, een doorgangshuis, ze ving de mensen als in een net met overgrote mazen op. Zeer velen bleven maar kort. Maar wat er bleef vormde op de duur een grote familie, compleet met twisten, hooglopende ruzies en al. Niet te vergeten daarbij de rol der dominerende figuren, de ouden, de stamhoofden bij wijze van spreken. Na elke vergadering bleven er steevast een paar mensen na. Daarbij waren altijd Jan Ceton en Gerrit Mannoury, twee schoolmeesters, die gewend waren na de les de klas op te ruimen. Ze vergaderden altijd nog even na, telden de collectegelden, maakten de nodige notities, knapten kortom altijd zaakjes op, waar niemand anders tijd of lust voor had. Van Jan Ceton heb ik reeds eerder het een en ander verteld, ik was hem zeer genegen. Niet minder betekende Gerrit Mannoury voor mij. Hij was oorspronkelijk onderwijzer geweest in Zeeland, later werd hij leraar en sinds 1903 was hij docent aan de universiteit van Amsterdam. Maar het duurde nog twaalf jaar vóór men hem tot professor benoemde in de wiskunde, en pas in 1946 kon hij zich ook doctor noemen, toen verleende de Universiteit van Amsterdam hem namelijk het eredoctoraat in de wis- en natuurkunde. Prof. dr. G. Mannoury was een groot geleerde, een bijzonder begaafd man. Ik had altijd grote sympathie voor hem omdat hij behalve begaafd ook een zuiver, een gaaf mens was. Zijn eerlijkheid, zijn oprecht-

heid en zijn goede trouw stond bij iedereen boven elke twijfel. Zolang ik mij kan herinneren had hij bijvoorbeeld altijd zitting in de commissie voor geschillen. Spotters zeiden dat Mannoury een 'eerlijkheidscomplex' had en men vertelde van hem, – en volgens zijn latere schoonzoon Alex Wins was het nog waar ook, – dat, als de conducteur op de tram hem bij het afstempelen van zijn 5 rittenkaart per ongeluk oversloeg, hij zelf de desbetreffende rit ongeldig maakte en bij de volgende rit zorgde dat er twee werden afgestempeld. Men moet echter niet denken dat Mannoury wiens hoofd, zoals Van Ravesteyn eens schreef 'zelfs nooit door een hoofddeksel werd ontsierd', een nuchtere, bezadigde, van zijn eigen voortreffelijkheid overtuigde, eigenwijze schoolfrik was. Integendeel, hij kon zich soms mateloos kwaad maken en nam dan minder dan ooit een blad voor de mond. Eénmaal heeft hij over mij zijn toorn uitgestort. Ik mengde mij slechts zelden in de discussies, maar één keer, toen ik het oneens was met Carvalho, een leraar in het Duits met wie ik jarenlang bevriend ben geweest, meende Mannoury mij te moeten aanvallen. Ik weet de bijzonderheden niet meer van ons meningsverschil, maar Mannoury viel mij ongekend fel aan, voegde me zelfs een scheldwoord toe, zodat ik niet wist hoe ik het met hem had. Ik was meer verbaasd dan verontwaardigd en vond het zelfs niet nodig Mannoury te antwoorden. Maar ik moet het me toch wel hebben aangetrokken, want ik ben zonder tegen iemand ook maar één woord te zeggen, naar huis gegaan. Mijn vrouw, aan wie ik verslag uitbracht, was het met me eens, dat de zaak niet de moeite waard was om er zich over op te winden. Maar niettemin sliepen we die nacht geen van beiden bijster goed en toen er in de vroege ochtend heftig werd gebeld, waren we allebei wakker. Het was de telegrambesteller, een telegram van minstens zestig woorden, waarin Mannoury zijn excuses maakte, zijn vergissing erkende en zijn spijt betuigde. Ja, Mannoury was wel een man op wie men op een bepaald moment kwaad kon worden. Maar men kon het nooit lang blijven.

Het was nog in het begin van 1919, dat de eerste geruchten opdoken over enorme geldsommen, die uit Rusland naar ons land zouden zijn overgebracht. Wijnkoop zou persoonlijk vele duizenden guldens hebben ontvangen. Minister Ruys

de Beerenbrouck bevestigde deze geruchten door openlijk de Vereniging voor de Effectenhandel te verzoeken er op toe te zien, dat 'geen van misdaad afkomstige gelden' in onbevoegde handen terecht zouden komen. Kennelijk beschouwde Zijne Excellentie de hele Russische revolutie als één grote, onvergeeflijke misdaad, een opvatting die zeer velen deelden – vooral degenen die het niet eens konden zijn met de opvatting van de Sowjetregering, volgens welke de Russische staatsschulden reeds lang waren afbetaald met het oorlogsleed, dat het tsarisme, juist door die vele aan dat regiem geleende miljoenen, het Russische volk had kunnen aandoen. Bovendien hadden de Russische revolutionairen vele jaren tevoren reeds gewaarschuwd, dat zij, mochten ze ooit het tsarisme ten val brengen, als een van hun eerste daden de schulden van dat bewind zouden annuleren. Intussen, wat dan ook de morele bezwaren van de Nederlandse regering tegen de Sowjetmacht mochten zijn, ze kon blijkbaar niet voorkomen dat er in de Nederlandse dagbladen op een goede dag advertenties verschenen in het Russisch en in het Jiddisch, waarin namens de Federatieve Socialistische Sowjetrepubliek de in ons land verblijvende Russische vluchtelingen naar een bepaald adres werden verwezen, waar ze inlichtingen konden verkrijgen over de mogelijkheid naar hun land terug te keren. Korte tijd later verschenen er op de redactie van de *Tribune* elke dag op een vastgesteld uur, een bepaald aantal Joodse vluchtelingen. Het waren telkens anderen. Wijnkoop ontving ze op ons redactiekantoor, hij had een lijst van deze bezoekers en betaalde hun een geldbedrag uit, waarvan ze zich voorlopig moesten bedruipen tot hun thuisreis geregeld zou zijn. Een reisbureau zorgde voor alles, ook voor de vertering onderweg. Ik weet niet of de reizen per schip dan wel per trein zouden gaan, maar ik herinner me dat Wijnkoop zich bij die mensen uitstekend verstaanbaar kon maken. Hij wees aan waar ze hun handtekening moesten zetten bij het vermelde bedrag, dat hij hun voortelde. De betuigingen van dankbaarheid van deze vluchtelingen waren voor Nutters, Alex Wins en mijzelf vaak tegelijkertijd roerend en pijnlijk. Het was verwonderlijk dat hun aantal zo groot was en één keer – het zal wel vaker voorgekomen zijn, maar deze éne keer heb ik het zelf gezien – wilde één dier mannen Wijnkoop de hand kussen,

hetgeen deze handig voorkwam door een gewone handdruk. Het was duidelijk, dat voor de bekostiging van de thuisreis dezer honderden Joodse vluchtelingen, grote geldsommen nodig waren en het mysterie van de geldovermakingen was dus opgelost. Maar de geruchten bleven rondspoken en onze politieke tegenstanders verzuimden niet er telkens opnieuw op te zinspelen. Later zou er nog vaker sprake zijn van fantastische geldsommen, die door 'de Russen' zouden worden besteed om in ons land 'revolutie te maken'. Ook de 'kroondiamanten van de tsaar' zouden dan aan de orde komen, die voor ditzelfde vloekwaardige doel moesten dienen!

Op een late namiddag, terwijl Nutters bezig was de laatste stukken voor de avond-editie te corrigeren en ik kopij klaarmaakte voor de volgende dag, trad een man ons redactiebureau binnen. Hij deed de deur zorgvuldig achter zich dicht en kwam toen met de mededeling: 'Comrades, I need your assistance'.

Eerst dacht ik, dat hij een der gewone Joodse vluchtelingen was, maar hij trad anders op. Hij kwam niet om een gunst of een gift. Nutters had geen tijd om ook maar om te kijken. Ik ging dus naar hem toe om te vragen wat we voor hem doen konden. Toen de bezoeker merkte hoe gebrekkig mijn Engels was, ging hij op een soort Jiddisch-Duits over: was hij hier terecht bij de *Tribune*, bij de Communistische Partij? En was ik-zelf partijgenoot? Kon hij dus met me spreken? Ja, dat was wel in orde, verzekerde ik hem. Hij was niettemin nog niet gerustgesteld en wees naar Nutters, die met de rug naar ons toegekeerd aan zijn tafeltje zat en geen blijk van belangstelling gaf. Ik knikte dus geruststellend. Maar hij vroeg of hij mij alleen kon spreken. Och ja, dat was mogelijk, antwoordde ik en ik ging hem voor naar het nevenvertrek. Daar trok hij zijn jas uit en liet me vervolgens een zijden doekje zien, niet groter dan een handpalm, dat hij ergens van tussen de voering van zijn kleding voor de dag had gehaald. Het doekje droeg het stempel van het Uitvoerend Comité der Communistische Internationale plus een handtekening onder een kort Russisch bijschrift, verder één enkele regel in het Engels met het verzoek de toonder van dit document alle bijstand te verlenen, die hij nodig mocht hebben.

Ik zei natuurlijk dat we graag wilden helpen als dit in ons vermogen was. Daarop onthulde hij dat hij naar Amerika moest, zo snel mogelijk en . . . illegaal. Desnoods als blinde passagier, maar beter natuurlijk als stoker of tremmer. Konden wij hem daarbij helpen?

Het was moeilijk hierop dadelijk te antwoorden. Ik zei dus dat ik moest overleggen met mijn kameraad, die evenals ik partijgenoot was en in alle opzichten betrouwbaar.

'Goed!' zei onze gast en we begaven ons weer naar het redactie-bureau, waar ik de zaak aan Nutters voorlegde. Die vond het tot mijn opluchting veel minder moeilijk dan ik. Hij noemde onmiddellijk de naam van de man, die voor deze zaak in aanmerking kwam.

'Maar hij is blind', zei ik toen plotseling. Nutters veegde dit bezwaar onmiddellijk weg.

'Dat komt er niet op aan!'

De blinde, die wij op het oog hadden was gemeenteraadslid van Beverwijk. Zijn naam is in zijn woonplaats en ver daarbuiten, stellig nog lang niet vergeten. In ons geval echter was het van groot belang, dat dit blinde raadslid een grote invloed had bij de zeelieden.

'Weet je wat?' zei ik. 'Ik ga morgen naar Beverwijk.' Dat was goed knikte Nutters en dan moest ik die Russische kameraad maar tegelijk meenemen.

'Je treft hem altijd thuis', zei Nutters nog. Onze Russische kameraad stond er bij en begreep alleen maar, dat Nutters en ik tot een besluit waren gekomen.

'All right?' vroeg hij.

'Yes, we think so', antwoordde Nutters.

Ik zou de man dan maar direct naar mijn eigen huis meenemen. Maar hij moest eerst nog even iets afhalen. Dicht in de buurt, zei hij, vijf of tien minuten. Nutters knikte en maakte hem duidelijk dat ik hem dan over een tien minuten op straat zou tegemoet komen.

'Voorzichtig!' zei Nutters nog bij het afscheid. Een tijdje later zag ik onze man aankomen in de Kerkstraat met een koffertje. Hij gaf het mij te dragen en ik overhandigde hem daarop mijn tramkaart. Daarop ging ik met het koffertje vooruit, alsof we niet bij elkaar hoorden. Bij de tramhalte stapte ik het eerst in, kocht een tramkaart en we zaten als vreemden tegenover elkander. Bij het uitstappen volgde hij

me bedaard en toen ik mijn huisdeur opende, schoof hij gelijk met mij naar binnen. De man – in wie ik een 'beroepsrevolutionnair' bewonderde – en die als het ware met instinctmatige waakzaamheid op straat en in de tram was opgetreden, scheen mij nu, in de veiligheid van onze woning, plotseling schuchter geworden en vooral vermoeid. Gelukkig dat hij met mijn vrouw Engels kon spreken. Zij begreep en besliste wat hij nodig had en weldra stond er in de keuken in de gootsteen een wasbak, op de vloer een wasteil en op het gas een ketel kokend water. Handdoeken, zeep, een stel ondergoed van mij plus een pyama en sokken, dat allemaal werd klaar gelegd. Even later kon onze gast zich wassen, terwijl mijn vrouw het divanbed in onze voorkamer al vast gereed maakte. Toen hij tenslotte gewassen en geschoren, in mijn pyama en met mijn pantoffels aan, bij me kwam zitten, terwijl mijn vrouw in de keuken alles opruimde en het eten klaar ging maken, vertelde ik onze gast, – hij vroeg mij hem Sander te noemen – wat we de volgende dag zouden doen. Hij luisterde met aandacht. Dus, die partijgenoot, die alles voor hem in orde zou maken, was blind? Maar dan zou hij zich toch moeilijk bij hem kunnen legitimeren?

Ik stelde hem gerust. Die blinde kameraad kende mij, mijn stem en mijn uitspraak. Ik zou hem dus wel duidelijk maken, dat ik dat document met stempel en handtekening zelf gezien had en in orde bevonden. En dat zou voor die blinde kameraad net zo goed zijn als wanneer hij het met eigen ogen zou hebben kunnen zien. Ja, dat was dan allemaal goed, knikte 'Sander'. Maar ik moest ook vertellen dat hij tot taak had in Amerika een krant uit te geven in het Jiddisch. En dan vooral zeggen, dat hij het benodigde kapitaal voor die krant bij zich had! Van dit laatste moet ik zeker wel even ongelovig hebben opgekeken, want, twijfel bij mij vermoedend, ging hij naar de voorkamer waar zijn koffertje stond en een ogenblik later kwam hij bij me terug. Hij liet me zien wat hij in de palm van zijn hand had.

'Diamanten', zei hij.

Het leken mij onaanzienlijke, gelige stukjes glas en ik was er niet door geïmponeerd. Maar ik verzekerde onze gast, dat ik die blinde kameraad ook hierover zou inlichten, opdat deze vooral goed zou inzien, dat hij voor absoluut

betrouwbare mensen moest zorgen.

De volgende dag maakte ik mij om drie uur vrij en ging rechtstreeks naar het Centraal Station. Daar vond ik, zoals was afgesproken mijn vrouw met het koffertje op het perron. Sander stond op enige afstand. De trein stond gereed, ik nam het koffertje en praatte bij het coupé-raam nog even met mijn vrouw. Sander had al een plaats gevonden en ik ging weliswaar in dezelfde coupé zitten, maar ik bewaarde een behoorlijke afstand. En bij aankomst in Beverwijk leek het me al heel gewoon, dat ik zonder van mijn reisgezel notitie te nemen, met het kostbare koffertje in de hand gewoon mijn eigen gang ging en alleen maar even keek of Sander mij wel volgde.

Het blinde gemeenteraadslid woonde in de Gasthuissteeg, daar had hij een winkeltje in gebreide goederen. Klaas Tijssen was zijn naam en hij was ook bekend onder zijn bijnaam 'de kousenbreier'. Hij moet ondanks zijn blindheid zeer bekwaam in het breien zijn geweest, hij dreef een handel in velerlei soorten van gebreide, door vissers en zeelieden bij voorkeur gedragen kledingstukken. Deze en dergelijke bijzonderheden kan ik mij nu nog maar vaag herinneren. Ze werden mij echter op mijn schriftelijk verzoek bevestigd door de heer Rijf, de chef van de afdeling interne zaken der gemeente Beverwijk, die mij ook nog als curieuze bijzonderheid schreef: 'aan tijdgenoten is nog bekend, dat hij ook eens als Sinterklaas heeft gespeeld. Bij die gelegenheid gooide een jongeling met een palmboompje, dat ter versiering op de platte wagen was geplaatst, de mijter van zijn hoofd.'

Ik herinner me dat ik dat winkeltje binnenging, een ogenblik later gevolgd door mijn reisgenoot. In een nogal donker kamertje achter de winkel zaten we bijeen, ik gaf Klaas Tijssen opening van zaken en vergat niet melding te maken van de diamanten.

'Weten nog meer mensen van deze zaak?' vroeg Klaas.

'Alleen Nutters en ik', en dit antwoord bevredigde hem volkomen. Hoe minder mensen er van wisten des te beter. Vervolgens ging Klaas met Sander praten, daarbij was ik nauwelijks als tolk van node. Ik herinner mij dat Klaas onze Russische kameraad vroeg hoe het met zijn papieren stond. Moesten die misschien worden vervangen of aangevuld? De

hele affaire scheen voor Klaas Tijssen geen probleem te zijn.

'Kan ik hem bij jou achterlaten?' vroeg ik tenslotte.

Klaas knikte, ja dat was best. En ik zou nog wel van hem horen. Ik nam afscheid van Sander en van Klaas Tijssen, zag nog een glimp van een vrouw, een dochter of een secretaresse?

Misschien een maand of zes weken later kregen wij uit Beverwijk een pakje toegezonden. Het bevatte mijn ondergoed en voor mijn vrouw een reusachtige plak chocola. En verder het bericht van de behouden aankomst. Vele maanden later ontvingen we op de redactie een in New York uitgegeven in Hebreeuwse letters gedrukte krant. Het blad heette *Die Emmes (De Waarheid)*. Er stond een met blauw potlood omlijnd artikel in. Alex Wins kon er met veel moeite iets uit wijs worden, het bleek een uit onze krant overgenomen, in het Jiddisch vertaalde reportage, met mijn indrukken uit het Westfaalse grensgebied.

Een paar jaar later zou ik Sander tot mijn voldoening weer ontmoeten op mijn eerste reis naar de Sowjet-Unie, nu onder heel andere omstandigheden.

Toen aan Domela Nieuwenhuis ongekend indrukwekkend door tienduizenden de laatste eer werd bewezen, hechtte een Nederlandse ingenieur namens het Uitvoerend Comité van de Communistische Internationale een krans aan de baar. Ik zal het treffende opschrift: 'Den Makker, die de massa's uit doffe doodslaap wekte', nooit vergeten, hoewel deze kranshechting slechts één enkele flits uitmaakte van een uitvaart zoals het Nederlandse volk nooit tevoren aanschouwde. Die Nederlandse ingenieur was Sebald Rutgers, een vooraanstaand man in de internationale communistische beweging en een pionier bij de industriële ontwikkeling van Siberië. Rutgers was een persoonlijke vriend van Lenin, en de zoon van de Rotterdamse geneesheer Dr. J. Rutgers, de grondlegger van de beweging voor Sexuele Hervorming, die pas in onze dagen haar vrijwel algemene erkenning begint te krijgen.

Deze Sebald Rutgers kwam uit Moskou met een belangrijke opdracht, namelijk het formeren van een West-Europees Bureau, dat tot taak zou hebben zowel in Groot-Brittannië

als in het hele West-Europese vasteland de communistische beweging te coördineren. Tot dit doel vonden in Amsterdam besprekingen plaats, verschillende bijeenkomsten, die uiteraard de aandacht trokken en die in de Nederlandse dagbladpers werden aangeduid als een 'internationale geheime communistische conferentie', waarbij 'onthullingen' werden gedaan, waarin o.a. werd gesuggereerd, dat, ten behoeve van dit te stichten West-Europees Bureau, de 'kroondiamanten van de tsaar' te gelde zouden zijn gemaakt.

De conferenties hebben inderdaad plaats gevonden, ik had er geen directe bemoeienis mee, mijn activiteit beperkte zich zo nu en dan tot hulp aan enkele deelnemers, die op illegale wijze over de grens moesten komen. Onder hen was bijvoorbeeld de grijze Klara Zetkin, die o.a. door het Enschedese raadslid Aldenkamp bij Glanerbrug over de grens was geholpen en bij die gelegenheid bij zeer slecht weer onder prikkeldraad had moeten doorkruipen, waarna ze door de bossen op Nederlands gebied was gebracht.

Mijn vrouw en ik achtten het een groot voorrecht Klara Zetkin bij ons thuis even te mogen ontvangen, waarna ze – nogal bevreemdend voor ons in onze starre leerstelligheid – haar intrek nam bij de Amsterdamse sociaal-democratische wethouder Wibaut! Ik zelf nam in Winschoten de zorg over om een aantal deelnemers naar Amsterdam te begeleiden, die bij Nieuweschans door onze partijgenoten dáár, veilig over de grens waren gebracht. Onder hen bevonden zich verschillende bekende Duitse communisten o.a. Willi Münzenberg en Thalheimer.

Er is van dat 'West-Europees Bureau' niet veel terecht gekomen. Ik kan mij hierover geen oordeel aanmatigen, naar mijn vermoeden echter had men in Moskou onze prominente mensen, op hun bruikbaarheid voor het beoogde doel althans, te hoog aangeslagen. De bedoeling was, naar ik reden heb te geloven, hier een zakelijk werkend bureau te stichten dat de verbindingen met de diverse partijleidingen in Europa moest onderhouden, directieven, voorlichting, persmateriaal etc. moest leveren, kortom een bureau waaraan 'Moskou' een deel der leiding zou kunnen delegeren. Men wilde dus een zonder uiterlijk vertoon effectief werkend lichaam scheppen, dat zich o.a. door tactisch vertrouwenwekkend optreden, uiteraard zichzelf het nodige gezag zou

moeten verwerven en dat voor dit doel over mensen, geschikt om het hiervoor nodige werk te verrichten, zou moeten kunnen beschikken.

Er viel in verband met deze conferentie veel werk te doen. Zo kreeg ik bijv. de opdracht de Amerikaanse communist Louis C. Fraina illegaal over de grens en naar Berlijn te brengen. Fraina was redacteur van een blad *The New International,* dat door de Amerikaanse regering verboden werd, maar dat daarna illegaal was blijven verschijnen. Er was nog een gegadigde voor deze reis, een Russische partijgenoot Michail Borodin. Voor hem werd bij mij thuis een kist gebracht, een soort hutkoffer. Door twee studenten dacht mijn vrouw.

'Voor de heer Borodin!' hadden ze gezegd.

'En wie zijn jullie?' had ze gevraagd.

Daarop hadden de jongelui vrolijk geantwoord, dat mevrouw Vanter maar aan haar man moest zeggen, dat de kist gebracht was door 'de graven van Valkhoff en Hoorne'. Het waren inderdaad twee studenten, die ik onder die namen althans kon thuisbrengen. Eén van hen heeft het later, meen ik, tot professor gebracht. Borodin had blijkbaar op het laatste moment besloten niet mee te gaan. Maar Fraina heb ik bij Glanerbrug over de grens gebracht en vervolgens naar Berlijn. Omdat Fraina alleen maar Engels sprak, of liever gezegd Amerikaans, beschikten we samen maar over een beperkte vocabulaire. Maar ik bracht Fraina veilig in Berlijn op het adres Bismarckstrasze 75. Het was de eenvoudige woning van Sonja Liebknecht, de weduwe van Karl, die ons vriendelijk ontving en alles zou regelen voor Fraina's verdere reis naar Moskou.

Later vond ik het erg spijtig, dat Borodin niet met ons was meegekomen. Hij was namelijk een befaamde communist, wiens eigenlijke naam Michail Markowitsj Grusenberg luidde. Hij was in 1884 geboren en sinds 1903 actief in de Russische revolutionaire beweging. Hij moest de wijk nemen naar Amerika waar hij in Chicago een school stichtte voor Russische emigranten. In 1918 keerde hij naar Rusland terug en werd sowjet-diplomaat. In de Winkler Prins kan men de gegevens vinden van zijn loopbaan. Hij vertegenwoordigde zijn land in Mexico, vervolgens in Engeland (waar hij in 1922 werd uitgewezen) en in Turkije. Hij werd nog later

gezant van de Sowjet-Unie in Afghanistan. Maar hij werd pas wereldbekend, doordat hij van 1924 tot midden 1927 de adviseur werd van Soen-Jat-sen en na diens dood in 1925 van de Kwomintang, waarmee de Chinese Communistische Partij toen nog verbonden was. Toen echter de Nanking-regering van Tsjang-Kai-Sjek de betrekkingen met de Sowjet-Unie verbrak en de Chinese Communistische Partij uit de Kwomintang werd gestoten moest hij China verlaten. Later werd hij redacteur van de *Moscow (Daily) News,* een in het Engels verschijnende Moskouse krant, waaraan ook Sebald Rutgers heeft meegewerkt.

Intussen waren 'de kroondiamanten van de tsaar' nog steeds een actueel onderwerp van gesprek. Niet alleen in de kranten, maar ook in onze eigen kringen waar, onder het zegel van de diepste geheimhouding werd verteld, dat bij Bartha Rutgers, de vrouw van Sebald, op haar thuisreis uit de Sowjet-Unie ergens bij een uiterst strenge grens-controle, beslag was gelegd op een partijtje diamanten, die ze in haar bagage kennelijk niet deugdelijk genoeg had kunnen verbergen.

Maar een ander gedeelte van dezelfde partij, dat niet uit losse diamanten bestond, doch ook uit in kostbare sieraden verwerkte edelstenen, belandde veilig bij Wijnkoop. Deze geloofde het probleem van het te gelde maken van al dat edele gesteente het best te kunnen oplossen, door een zijner getrouwen, diamantbewerker en raadslid, op te dragen hiertoe besprekingen te openen met zijn werkgever. De opdracht werd bereidwillig aanvaard en de man, een alleszins respectabel mens, maar niet overmatig intelligent, nam de diamanten mee naar huis en liet ze door zijn vrouw bewonderen, die dan ook prompt besloot een der fraaiste pronkstukken te gaan dragen. Want dat vond ze verreweg het veiligste: niemand zou immers vermoeden dat het sieraad echt was! De echtgenoot ging hiermee kennelijk accoord en zelf nam hij een gedeelte van de schat mee naar de slijperij waar hij, — natuurlijk onder voorwaarde van de strengste geheimhouding — ze aan enkele van zijn best vertrouwde collega's en vrienden toonde. Het resultaat laat zich denken, binnen de kortst mogelijke tijd was het een publiek geheim, dat het desbetreffende raadslid een miljoenenschat aan diamanten

onder zich had. Toen de brave, ijdele man eindelijk de zaak aan zijn werkgever voorlegde, zei deze, dat hij misschien wel iets had kunnen doen als het geval niet aan de grote klok was gehangen, en men direct bij hém was gekomen. Nu kon hij er zich niet meer aan wagen. Hoe Wijnkoop er later toch nog in geslaagd was de diamanten te gelde te maken was zelfs onze vriend Alex Wins onbekend, die overigens alle bijzonderheden van de niet geslaagde transactie uit de eerste hand kende en er bij ons op de redactie op zijn eigen geestige manier van vertelde. Alex Wins, zelf ook een vroegere diamantbewerker, was hiertoe opgeleid door de latere sociaal democratische wethouder De Miranda over wie hij nooit anders dan met groot respect sprak. Hij vertelde ons ook, dat de Russische edelstenen allemaal opnieuw dienden te worden geslepen om marktwaarde te krijgen. Overigens waren we het er over eens, dat diamanten, — behalve misschien wegens hun bijzondere hardheid voor industriële doeleinden —, eigenlijk nutteloos waren.

En het goud dan? Gold daarvoor ook niet dat het alleen maar waard was wat een gek er voor wilde geven?

Over de betekenis van het goud, thans en na de volledige overwinning van het communisme, schreef Lenin, de man die altijd bij uitstek als een realist gold en niet als een dromer of een romanticus van de rode revolutie: 'Wanneer wij over de gehele wereld zullen hebben gewonnen, dan zullen wij, denk ik me zo, in de straten van enige der grootste steden der wereld openbare privaten van goud bouwen! Dat zou het meest 'gerechtvaardigde', het aanschouwelijkste en stichtelijkste gebruik zijn van het goud voor de generaties die dan stellig nog niet zullen hebben vergeten, dat terwille van het goud miljoenen mensen zijn gedood en dertig miljoen mensen werden verminkt in de grote 'bevrijdingsoorlog' van 1914—1918, in de oorlog om te beslissen welke vrede kwalijker was, die van Brest-Litowsk of die van Versailles. En ze zullen ook niet vergeten hoe men terwille van datzelfde goud weer nieuwe oorlogen voorbereidt, die misschien 20 miljoen doden zullen eisen en 60 miljoen verminkten.'

Totdat wij overal hebben gewonnen, verklaarde Lenin, moeten wij in de Sowjet-Unie zuinig op het goud zijn en het zo duur mogelijk verkopen opdat we daarvoor zo goedkoop mogelijk waren zullen kunnen krijgen!

'DEVALUATIE' IN JOEGOSLAVIE?

De heren J. Noort en W. F. Wertheim hebben in *De Nieuwe Stem* van februari j.l. elk een artikel over Joegoslavië gepubliceerd. Uit deze beide beschouwingen zou de argeloze lezer (door de vaderlandse pers in het algemeen toch al niet verwend op het stuk van deskundige berichtgeving over Oosteuropese aangelegenheden) licht de slotsom kunnen trekken, dat het er met Joegoslavië in economisch en politiek opzicht wel héél slecht voor staat. Nu laat de gang van de maatschappelijke ontwikkeling in de 'Joegoslavische heilstaat' bepaald nog wel wat te wensen over, niet alleen overigens naar de mening van buitenlandse waarnemers, maar minstens evenzeer naar die van de partijleiding in Joegoslavië, getuige de talrijke zelf-kritische uitlatingen van die zijde in de laatste tijd vernomen. Doch het beeld dat beide genoemde auteurs tekenen van de Joegoslavische realiteit is wel zo vertrokken, dat een korte kanttekening bij de door hen gegeven voorstelling van zaken mij niet overbodig lijkt.

Terecht legt Noort in zijn stuk de nadruk op de economische perikelen, waarmee Joegoslavië momenteel heeft te kampen. Zijn analyse van de economische toestand gaat echter mank aan een ernstige perspectivische vertekening, doordat hij juist díe factor vrijwel volstrekt negeert die voor een juiste oordeelsvorming over de actuele stand van zaken in de Joegoslavische economie van essentieel belang moet worden geacht: het feit n.l. dat Joegoslavië's economische moeilijkheden de begeleidingsverschijnselen zijn van een op zichzelf zeer gunstige ontwikkeling. De Joegoslavische economie heeft sedert 1950 en in het bijzonder vanaf 1963 een snelle expansie doorgemaakt, zoals elke onbevooroordeelde waarnemer tijdens opeenvolgende bezoeken aan het land op het eerste gezicht kon vaststellen; wie zich niet op subjectieve indrukken wil verlaten raadplege b.v. het op 23 juni 1965 gepubliceerde rapport van de O.E.S.O. over dit onderwerp.

Nu kan een ieder die ook maar over een grein economisch inzicht beschikt begrijpen, dat een dergelijke snelle expansie onvermijdelijkerwijs het gevaar met zich meebrengt van be-

paalde evenwichtsstoringen in de economie (tussen consumptieve bestedingen en investeringen, tussen besparingen en kredietverlening, tussen in- en uitvoer, enz.) — evenwichtsverstoringen die zich o.a. manifesteren in een sterke inflatoire druk op het loon- en prijspeil. Welnu, deze evenwichtsverstoringen zijn opgetreden in Joegoslavië, en dat is dan precies wat er met de Joegoslavische economie aan de hand is — niet meer en niet minder. Reden tot bezorgdheid geeft deze ontwikkeling zeker, reden tot alarmistische beschouwingen van het slag waarop Noort ons tracteert allerminst. Want het betreft hier een weliswaar hinderlijk, doch tegelijkertijd volstrekt normaal economisch verschijnsel, dat zich in principe kan voordoen in elk land met een dynamische economie en waartegen reële maatregelen kunnen worden genomen, i.c. een combinatie van bestedingsbeperkende en de opvoering van de arbeidsproduktiviteit stimulerende maatregelen. Het pleit voor de werkelijkheidszin der Joegoslavische autoriteiten dat zij deze uiteraard impopulaire maatregelen in de zomer van 1965 hebben afgekondigd. Natuurlijk wordt er in Joegoslavië stevig op los gemopperd over de bestedingsbeperking; inderdaad zijn 'individualisme en ongedisciplineerdheid' (Wertheim) onder de Joegoslaven wel zo wijd verbreid, dat men zich de luxe van openlijk gekanker op impopulaire overheidsmaatregelen durft te veroorloven. Tevens echter bezitten de meeste Joegoslaven (o.a. dank zij de ervaring en de kennis die zij kunnen opdoen binnen het systeem van economisch en socio-politiek zelfbestuur, zoals dat in hun land is ontwikkeld) voldoende notie van de werking van sommige fundamentele economische wetten om te beseffen, dat een tijdelijke afremming van de binnenlandse consumptieve bestedingen en een verhoging van de arbeidsproduktiviteit onmisbare voorwaarden zijn voor een toekomstige verdere ontwikkeling der Joegoslavische economie. Het is natuurlijk wel jammer voor Wertheim, die teleurgesteld de overeenkomst moet vaststellen tussen de uitlatingen van dr. Holtrop, onze vaderlandse economische Cassandra bij uitstek, en die van de Joegoslavische econoom met de „vriendelijke, serene uitdrukking in de verstandige ogen' — maar bepaalde economische wetten trekken zich nu eenmaal weinig aan van het systeem van politiek-sociale organisatie waarbinnen zij werkzaam zijn.

Overigens heb ik mij na lezing van Wertheims stuk toch wel even lichtelijk verwonderd de ogen uitgewreven. Indien de auteur mij niet reeds vooraf in eigen persoon op zijn komende publikatie had geattendeerd, zou ik een ogenblik lang hebben gedacht dat J. Gans onder pseudoniem had weten door te dringen tot de kolommen van *De Nieuwe Stem*. Geheel en al in de stijl van de beste *Telegraaf*-tradities ontlaadt Wertheim zijn afkeer van het Tito-régime in een stroom van rancuneuze opmerkingen over zijn verblijf in Joegoslavië: moeilijkheden met de watervoorziening, overvolle openbare vervoermiddelen, slechte bediening en oplichterijtjes in de hotels, aartsluie Montenegrijnen (dat dwars door Montenegro, één van Europa's meest onherbergzame uithoeken, zojuist een autosnelweg is aangelegd die de bewondering oogst van elke weggebruiker en wegenbouwdeskundige is Wertheim klaarblijkelijk ontgaan bij zijn observatie van het proces van devaluatie van het Joegoslavische socialisme). Als Wertheim nu ook nog had vermeld dat hij zoveel van die stinkende knoflook in zijn eten kreeg, dat de rakija láng niet zo lekker smaakt als de goeie ouwe klare en dat hij zo node de kruimige aardappelen en het osselapje miste, dan zou het verslag van zijn Joegoslavische reiservaringen vrijwel tot op een haar overeenstemmen met de bevindingen van mijn eerbare kaashandelaar, die zich als rechtschapen Nederlandse middenstander óók zo heeft geërgerd over de luiheid, slordigheid en smerigheid van die rare Balkanezen, toen hij de afgelopen zomer zijn obligatie portie zonneschijn in Joegoslavië ging halen (waar hij, dank zij de devaluatie, nog steeds voor een prikje terecht kon).

Wertheims hier en daar bedenkelijk naar de borreltafelpraat van bedaagde *Telegraaf*- en *Elsevier*-lezers riekende artikel zou de moeite van het reageren niet waard zijn, inden er niet achter deze zeurderige opsomming van — ongetwijfeld in Joegoslavië in ruime mate aanwezige — misstanden, tekortkomingen en eigenaardigheden een politieke bedoeling zou steken. Wertheim is niet zo dom als zijn geschrijf zou doen vermoeden; als hoogleraar in de moderne geschiedenis en sociologie van Z.O.-Azië bezit hij voldoende begrip voor de problematiek van onder- en semi-ontwikkelde landen om te weten dat de door hem gesignaleerde verschijnselen niet zijn los te denken van het stadium van so-

ciaal-economische ontwikkeling, waarin grote delen van Joegoslavië nog verkeren. Des te meer is hem euvel te nemen, dat hij zijn quasi-onbevangen reisnotities gebruikt om kritiek te oefenen op een politiek systeem waarmee hij het kennelijk niet eens is. Ziet men in de straten van Belgrado zoveel schoenpoetsers en lotenverkopers? Daarmee zijn de sociale toestanden in Joegoslavië afdoende getekend (volgens een bepaald originele sociologische stelling, afkomstig van Wertheims 'vriend en collega' Van der Tweel, die als hoofd van het Laboratorium voor medische fysica van de Universiteit van Amsterdam uiteraard als bij uitstek gekwalificeerd voor het poneren van sociaal-wetenschappelijke hypothesen kan worden beschouwd). 'Wat doen al die volwassen mannen op werkdagen op straat?' Men raadt het al — het zint hun niet 'de volle werktijd in fabriek of op kantoor te blijven'; een typisch symptoom van de degeneratie (pardon, we blijven netjes, we spreken van 'devaluatie') van het socialisme onder het titoïstische renegatendom, evenals de 'dringende en ellebogende bruten' bij de bushaltes, de rakija drinkende en over politiek en oorlog zwetsende Montenegrijnen, de kelneroplichter in Titograd, de 'bureaucratisch onvriendelijke' buskaartjesverkoopster in Cetinje, en gaat u maar door. Maar ja, wat wil men anders in een land, waar individualisme en ongedisciplineerdheid 'evenals in kapitalistisch Nederland' reeds jong worden aangekweekt.

Neen —— en hier komt dan toch even de overigens goed gecamoufleerde aap uit Wertheims mouw, en dat blijkt dan (maar wie zou dat verbazen?) opeens geen rechts doch integendeel juist 'links', d.w.z. stalinistisch, gedresseerd beestje te zijn — geef Wertheim dan maar liever China: 'Daar is het revolutonaire vuur niet gedoofd'. Maar in Peking zetelt dan ook geen knecht van het Wallstreet-kapitalisme, die zijn land bedelft onder 'huizenhoge buitenlandse schulden'; in Peking ademen we gelukkig nog de reine lucht van het échte, compromisloze socialisme, dat geen moeite heeft met de handhaving van orde en arbeidsdiscipline en dat, niet gehinderd door de werking van kapitalistische economische wetmatigheden, het werkloosheidsprobleem op een vanuit marxistisch standpunt gezien volkomen verantwoorde wijze oplost door tientallen miljoenen volgens archaïsche produktiemethoden te laten werken.

Vanzelfsprekend gun ik Wertheim zijn voorkeur voor de Chinese methoden zowel als zijn afkeer van het 'gedevalueerde' Joegoslavische socialisme. Maar ik zou het wel op prijs stellen als hij in de toekomst zijn bezwaren tegen het Tito-régime openlijk zou uitspreken en zou staven met politieke en economische argumenten, in plaats van ze te verstoppen achter gezeur over hoge hotelrekeningen en propvolle autobussen.

F. Kempers

Maart 1966.

REPLIEK

In de eerste plaats wil ik graag de redactie van de *Nieuwe Stem* bedanken, die mij in de gelegenheid stelt een korte repliek te geven naar aanleiding van de reacties van de Heer Kempers op mijn artikel *Joegoslavië waarheen?* in het februarinummer. Verder verheugt het mij – al is het moeilijk vanwege zijn nogal emotioneel reageren – met een kundig man als de Heer Kempers op deze wijze van gedachten te kunnen wisselen over een onderwerp, dat ons allebei bijzonder ter harte gaat.

Het komt mij voor dat de Heer Kempers mijn artikel niet onbevooroordeeld en waarschijnlijk daardoor niet goed gelezen heeft. Hij stelt, dat ik de Joegoslavische realiteit vertrokken zou hebben weergegeven. Ik zou willen vragen, baseert hij deze bewering dan alleen maar op het feit, dat ik de 'argeloze lezer trakteer op een alarmistischer beschouwing' dan de zijne? Toch zegt hij evenals ik, dat de economische ontwikkeling reden tot bezorgdheid geeft. Verder vraag ik me af, waar ik in mijn artikel zou hebben gesuggereerd, dat de Joegoslavische economie géén snelle expansie meemaakt. Op blz. 79 en 80 dacht ik toch een wat andere mening te verkondigen. Ook de door de Heer Kempers gememoreerde zelfkritische uitlatingen van de Joegoslavische leiders heb ik

aangeroerd (zie blz. 84). Tenslotte heb ik de economische situatie niet op zichzelf behandeld, maar als een onderdeel van een in Joegoslavië liggend complex van problemen.

Na het lezen van het relaas van de Heer Kempers, moet ik concluderen, dat hij eigenlijk geen feitelijke onjuistheden aantoont – terecht overigens – want dat kan hij niet. Alleen zijn beoordeling en kwalificatie van de feiten – waarover wij het dan blijkbaar eens zijn – wijken iets af van mijn opvattingen daaromtrent. De Heer Kempers doet in zijn kritiek voorkomen alsof ik subjectief en bevooroordeeld over de situatie in Joegoslavië schrijf. Naar aanleiding van deze misvatting stel ik er prijs op te verklaren, dat ik Joegoslavië sinds acht opeenvolgende jaren bezoek en met vele mensen van allerlei slag spreek. Nog langer houd ik mij bezig met de ontwikkelingen daar te volgen door nauwgezet de berichten in de wereldpers alsmede uit Joegoslavische bron te bestuderen. Artikelen van b.v. Viktor Zorza in de *New Statesman*, Viktor Meier in de *Neue Zürcher Zeitung*, Lajos Lederer in de *Observer*, Bernard Feron in *Le Monde* vind ik dooreengenomen representatief om enigszins een inzicht te krijgen in de problematiek van verschillende Joegoslavische kwesties, terwijl zij grosso modo overeenkomen met mijn indrukken in dit land. Verder put ik mijn gegevens uit b.v. *Financial Times*, het Oost-Europa-nummer van de *Internationale Spectator* en uit rapporten van de Economische voorlichtingsdienst. Het door de Heer Kempers genoemde rapport van de O.E.S.O. spreekt inderdaad over een grote expansie van de Joegoslavische economie, maar wijst ook op de zware opgave waarvoor de regering zich gesteld zal zien ten aanzien van binnenlandse economische moeilijkheden zoals de onrustbarende stijging van kosten van levensonderhoud.

Ik geloof, dat als de Heer Kempers schrijft, dat er alleen maar evenwichtsverstoringen zijn in de economie – niets meer en niets minder – dit veel te simplistisch gesteld is, hetgeen ik nogal bedenkelijk vind voor een man in zijn functie. Zeker hij dient te weten, dat armoede en ongelijke inkomensverdeling vooral in een heterogeen land als Joegoslavië voedsel geven aan de nog immer sluimerende nationalistische en godsdienstige onverdraagzaamheid. Het is tenslotte nog maar 25 jaar geleden, dat één der bloedigste burgeroorlogen in Joegoslavië begon. Van de Joegoslavische slachtoffers uit

de tweede wereldoorlog werden er honderdduizenden omgebracht door eigen landgenoten.

Zoals de zaken nu staan interesseert het – behalve degenen de er direct mee te maken hebben – de Joegoslavische burger weinig of de export en de productie stijgen, evenmin of de buitenlandse handel mee kan concurreren op de wereldmarkt. De meerderheid der bevolking merkt een achteruitgang van het toch al niet hoge levenspeil, en zij ziet verschil in welstand tussen de verschillende republieken. Ook de werkeloosheid vooral in de armere gebieden is te groot. Het zou in dit bestek te ver voeren hier nader op in te gaan.

Hoewel ik een groot voorstander ben van het systeem van „zelfbestuur", zowel uit psychologisch als uit democratisch oogpunt, is de betekenis hiervan nog lang niet genoeg bij de Joegoslavische werkers doorgedrongen. Ik kan het derhalve niet met de Heer Kempers eens zijn, dat dankzij het zelfbestuur, de Joegoslaven de moeilijk te verteren economische maatregelen van de regering in verband zien met een in de toekomst verdere ontwikkeling van de economie. Zij die dit wel kunnen en er ook achter staan, maken m.i. nog maar een beperkte groep uit. Hoevelen zien b.v. de bedrijven nog altijd in handen van de staat in plaats van als 'algemeen volkseigendom', zoals M. J. Broekmeyer dit noemt in het Oost-Europa-nummer 14 van de *Internationale Spectator*.

Bovengeschetste gang van zaken, alsmede de minder gelukkige manipulaties van de Servische hoofdstad ten aanzien van de andere republieken en de meningsverschillen in de partij en regering verontrusten mij, temeer omdat ik de Joegoslavische leiders hoogacht en ik Joegoslavië zo van harte een goede ontwikkeling gun. Dit wil echter niet zeggen dat ik pessimistisch ben. Ik meen dit ten aanzien van de economische problemen ook wel duidelijk te hebben gesteld op blz. 83, waar ik schreef: 'In de eerste plaats ben ik er van overtuigd, dat de eerder genoemde economische maatregelen, ondanks de moeilijke situatie van het ogenblik, Joegoslavië met betrekking tot zijn export een grotere kans zullen geven op de wereldmarkt, met alle positieve gevolgen voor zijn eigen binnenlandse economie'.

Ook in verband met de algemene situatie meen ik dat optimisme op zijn plaats is. Dit baseer ik op de eveneens reeds

in mijn artikel genoemde positieve punten zoals b.v. nationaliteitenpolitiek van Tito, de goede betrekkingen met de buurlanden, de realiteitszin van de Joegoslavische communisten en van de jeugd, de toenemende democratisering, de standvastigheid en trots van de jonge generatie, enz.

Dat ik als vriend van Joegoslavië mijn bezorgdheid laat blijken betreffende verschillende aspecten van de *huidige* gang van zaken en er niet voor voel om de situatie in Joegoslavië, zoals bepaalde 'Joegoslavofielen' doen, alleen maar als rozengeur en maneschijn voor te stellen, is dunkt me mijn goed recht en ter wille van de voorlichting aan de 'argeloze lezer' noodzakelijk.

Tenslotte kan zo iets rustig in de kolommen van de *Nieuwe Stem* worden neergeschreven. Als het nu nog in de *Telegraaf* was ....

Misschien wil de Heer Kempers na bovenstaande antwoord mijn artikel nog eens lezen. Wellicht komt hij nu tot een iets andere reactie.

Jan Noort.

April 1966.

Wertheim wilde in Belgrado niet vragen wat dan wel in Zuidslavische opvatting de verschillen tussen een socialistisch en een kapitalistisch stelsel waren.

Daarmede heeft hij zich een teleurstelling bespaard.

Want men had hem niet geantwoord dat het socialisme een stelsel is waar de arbeidersklasse in naam de baas is, maar in feite aan de ongekontroleerde en totale macht van de burokratie van staat en partij is overgeleverd; dat het socialisme opgebouwd wordt door – neo-hegeliaanse verabsolutering van het bewustzijn – het blote enthousiasme van de massa's zonder materiële basis; dat het socialisme geen werkloosheid kent doordat de ondernemingen en de administratieve instanties veel te veel mensen in dienst hebben; dat daar hard, efficiënt en ekonomisch doelmatig werken beschouwd worden als betreurenswaardige overblijfsels van het kapitalistische verleden; dat in het socialisme de arbeidsproduktiviteit lager moet zijn dan onder het kapitalisme om de superioriteit van het eerste te bewijzen.

Dit wat de nog bijtijds ingehouden vraag van Wertheim betreft.

Ik heb zelf twee vragen die ik wèl wil stellen.

Hoe komt het dat dezelfde irrelevante prietpraat die rechtse bezoekers in de dertiger jaren over de USSR ten beste gaven (heilstaat, verloren romantiek, niet naar behoren funktionerend sanitair, onbeleefdheid) nu door zich ultra-links beschouwende mensen over Oost-Europa wordt verteld? Met als pendant hun haast mystieke bewondering voor China waar het zelfbestuur van het werkende volk zulke opmerkelijke suksessen heeft behaald, waar de kultuurpolitiek zo royaal is, waar de strijd der meningen zo hogelijk gewaardeerd wordt?

En mijn tweede vraag: is er voor een linkse intellektueel geen andere keus dan die tussen de Scylla van de prietpraat en de Charibdis van de mystieke verering?

M. J. Broekmeyer.

Maart 1966.

ANTWOORD AAN ENKELE JOEGOSLAVOFIELEN

Ben ik verplicht op een stuk te antwoorden, waarin ik met mijnheer Gans wordt vergeleken en ervan word beticht 'in de beste Telegraaftradities' te schrijven? een stuk waarin op één punt wordt beweerd dat ik 'een artikel' over Joegoslavië zou hebben geschreven, terwijl het even verder gewone 'reisnotities' blijken te zijn geweest; een stuk, waarin mijn minder prettige ervaringen in Joegoslavië breed worden uitgemeten, zoals de 'onvriendelijk-bureaucratische' buskaartjesverkoopster, of tot twee keer toe de 'oplichterijtjes' in een hotel, maar waarin de door mij evengoed vermelde gunstige ervaringen — vriendelijke en behulpzame medereizigers, en een ander hotel, waarover ik schrijf: 'fooien worden niet aanvaard en de rekening klopt op de dinar' — glashard worden verzwegen; waar mij in de mond wordt gelegd, dat ik over 'aartsluie Montenegrijnen' zou hebben geschreven, terwijl ik in werkelijkheid op p. 90 schrijf: 'de echte Montenegrijnse vrouwen .... werken hard'; een stuk tenslotte waarin mij in feite het 'camoufleren' van mijn eigenlijke rancuneuze bedoelingen wordt verweten, dus in ronde woorden: kwade trouw?

Mijnheer Kempers heeft door de kwaliteit van zijn betoog en door toon en bewoordingen van zijn stuk een recht op antwoord verbeurd.

Wat de heer Broekmeyer betreft, deze wil mij aan het slot van zijn stukje een paar vragen stellen. Dat mag hij natuurlijk. Maar hij krijgt alleen antwoord, als het zinnige vragen zijn en hij ze op correcte wijze inkleedt. Hij had mij bijvoorbeeld kunnen vragen, hem op grond van mijn twee studiebezoeken iets mee te delen omtrent de mate van efficiëntie, waarmee men in China problemen, die onvoorstelbaar zwaarder zijn dan die in Joegoslavië, met grote krachtsinspanning en met vallen en opstaan, probeert op te lossen. Ik had hem dan naar een reeks publikaties, waarvan enkele van mijn hand, kunnen verwijzen — of naar het speciale China-nummer van dit tijdschrift, dat inmiddels is verschenen.

Van mijn kant zou ik de heer Broekmeyer een tegenvraag willen stellen: is het nu werkelijk nodig voor een goed

kenner van Oost-Europa, over een land als China irrelevante fabeltjes te debiteren, volledig afgaande op het beeld van China dat men in *Oost-Europa* aan het publiek probeert te verkopen?

Wel zou ik andere vrienden van Joegoslavië willen antwoorden, die op correcte wijze hun bezwaren tegen mijn reispraat naar voren hebben gebracht. Hierbij denk ik in het bijzonder aan Wouter Gortzak's kritiek op mijn verhaal, in de *Groene* van 9 april jl. – een blad ook waarin men op reispraat en prietpraat niet minachtend neerziet.

Gortzak vraagt zich af, waarom hij de genuanceerdheid, en het begrip voor de specifieke 'problematiek waarmee men bij de pogingen, een geheel andere maatschappij op te bouwen, worstelt' – een begrip dat ik tegenover andere landen, zoals die van Zuidoost Azië en ook sommige 'socialistische' landen, steeds heb opgebracht – in mijn 'in ironische stijl gehouden kanttekeningen' over Joegoslavië heeft gemist.

Ik geloof, dat Gortzak – en anderen – mijn ironie, voorzover aanwezig, hebben misverstaan. Zij was in de allereerste plaats een reaktie op de kritiekloze bewondering voor Joegoslavië van de kant van sommigen in ons eigen land. Maar ik weet het – ironie loopt altijd gevaar te worden misverstaan.

In het juninummer van de jaargang 1965 van *De Nieuwe Stem* had Frits Kief de loftrompet geblazen van de Joegoslavische successen bij de verwezenlijking van een 'socialistische markt-economie', en bij de doorvoering van een 'socialistische democratie' door middel van arbeidersraden. In mijn kritisch commentaar in hetzelfde nummer (p. 349 e.v., vooral p. 351) stak ik lichtelijk de draak met Kief's poging om Joegoslavië tot het prototype van een 'socialistisch' produktiesysteem te proclameren. Het wonderlijke in Kief's betoog was namelijk, dat hij volhield dat het Sowjet-systeem in de periode van Stalin onmogelijk 'socialistisch' kon zijn geweest, ómdat Rusland ten tijde van de revolutie nog 'een achterlijke, half feodale, half absolutistische landbouwstaat' was, waarin 'het autochtone kapitalisme .... zich pas in zijn prilste stadium' bevond; terwijl hij van Joegoslavië voetstoots aannam, dat de 'socialistische' markteconomie 'reeds 15 jaar met groeiend sukses' in praktijk wordt gebracht – er daarbij helemaal aan voorbijgaande dat Joegoslavië na de Tweede Wereldoorlog eveneens nog overwegend een arme, agrarische

samenleving was met maar een eerste begin van een autochtone kapitalistische ontwikkeling.

Wel was ik bereid het 'Joegoslavisch experiment' als zodanig in zijn 'originele aspecten' recht te doen wedervaren, als één van de in de huidige wereld voorhanden modellen om te trachten de industrialisatie en verdere modernisering in overwegend agrarische, onderontwikkelde landen op gang te brengen (p. 355). Hetgeen tevens inhield, dat ik Joegoslavië rekende tot de nog onderontwikkelde landen, met alle daaraan verbonden problemen en moeilijkheden.

Enkele maanden later kreeg ik, door een uitnodiging voor een congres in Belgrado, met daarmee gecombineerde vakantie in de bergen van Montenegro, de kans voor het eerst van mijn leven zelf in dat land een kijkje te nemen.

Van een echte studie was geen sprake; al heb ik wel geprobeerd, zoals ik dat gewoonlijk doe in een land waar ik een vakantie doorbreng, de taal te leren spreken en verstaan – het lezen kostte mij, door mijn kennis van het Russisch, weinig moeite – en mij min of meer met de sociale toestanden vertrouwd te maken. Toch zou ik nooit pretenderen, als 'socioloog', of als 'hoogleraar', over dit land te schrijven – en dan zie ik niet in waarom een verstandig fysicus er niet even zinnige opmerkingen over kan maken als een geschoold socioloog, of, waarde *Groene*-redakteur, als een intelligent journalist.

Wel voelde ik mij bij machte, toen de heer Noort zijn goed en deskundig artikel bij de redaktie instuurde, er bij wijze van luchtig-journalistieke illustratie wat reisindrukken, zonder enige pretentie, aan toe te voegen.

Wanneer men, met de heer Gortzak, uit deze reisindrukken een 'ondubbelzinnig vijandige' houding tegenover Joegoslavië distilleert, dan moet ik zeggen dat ik er blijkbaar slecht in geslaagd ben mijn werkelijke bedoeling en houding duidelijk te maken. Ik dacht bij voorbeeld, dat de twee en een halve bladzij over onze ervaringen in het bergdorp Zjabljak blijk geven van oprechte sympathie voor tal van eigenschappen van de Montenegrijnen, als gastvrijheid, vriendelijkheid, eerlijkheid, en niet te vergeten grote moed tijdens hun strijd tegen het fascisme.

Terecht heeft Gortzak, en hebben ook anderen, in mijn stuk een zekere neiging tot spot gevoeld – maar deze richtte

zich niet tegen de Joegoslaven, en evenmin tegen hun leiders die zich voor dezelfde of soortgelijke moeilijkheden geplaatst zien als alle andere leiders van onderontwikkelde landen op zoek naar de beste weg tot economische modernisering; maar deze spot richtte zich tegen degenen hier in Holland, die Joegoslavië tot hèt model van socialistische opbouw willen proclameren. Tegen hèn heb ik de, inderdaad minder gelukkige, uitdrukking 'heilstaat' gebezigd. En zij zijn het ook, die ik met mijn verhaal bewust tot reaktie heb willen provoceren; dat is mij, blijkens deze diskussie, ook gelukt, zij het niet in alle gevallen op het niveau dat ik graag had gezien; boosheid bevordert niet altijd goed lezen en helder denken.

Het is namelijk volkomen juist, zoals ook Gortzak stelt, dat de Joegoslaven zelf hun staat allerminst als een 'heilstaat' presenteren. Hun kritiek op de zwakten van hun stelsel doet enerzijds weldadig aan. Deze zwakten hebben zij in belangrijke mate gemeen met andere Oost-Europese landen — van welke mij persoonlijk alleen de Sowjet-Unie en Polen min of meer bekend zijn.

Deze zelfkritiek zou een voorwaarde kùnnen zijn voor een snel herstel — ware het niet, dat zij vaak zó ver gaat, dat men het gevoel krijgt dat vele Joegoslaven zèlf niet meer in hun 'experiment' geloven. En dàt vond ik het meest bedenkelijke verschijnsel tijdens mijn reis, dat ik gemakshalve met de term 'devaluatie' heb aangeduid.

De heer Broekmeyer heeft slecht gelezen. De vraag, wat men in Joegoslavië als het verschil zag tussen het socialistisch en het kapitalistisch stelsel, stelde ik namelijk wel degelijk. Het antwoord was niet de ingewikkelde wartaal, die ik volgens Broekmeyer's zwarte gedachtenleeskunst had verwacht; en evenmin het trotse antwoord dat Broekmeyer zelf mij blijkbaar namens het gehele Joegoslavische volk zou hebben gegeven.

Het simpele antwoord van een verstandig, maar kennelijk teleurgesteld, Joegoslaviër luidde: 'Ik begin zelfs te geloven, dat het socialisme, met al zijn aantrekkelijke kanten, de mensen niet voldoende aan het werk zet . . . . . In dat opzicht is het kapitalisme misschien toch efficiënter' (p. 89).

En over dàt antwoord — dat ik niet alleen van deze ene Joegoslaviër hoorde — was ik nu juist teleurgesteld; evenals

over het feit dat ik maar zo weinig Joegoslaviërs sprak, die in de efficientie van hun systeem werkelijk nog geloofden.

In dìt opzicht – en alleen in dit – heb ik mijn indrukken uit China anno 1964 tegenover die uit Joegoslavië anno 1965 gesteld (p. 89). Waarbij anderzijds weer moet worden in het oog gehouden, dat de gevaren van een 'mislukking' van het Joegoslavische experiment in de verste verte niet zo fataal zouden zijn voor de Joegoslaven en andere Oosteuropese volken, als die van een mislukking van het Chinese experiment voor de 700 miljoen Chinezen, en voor andere volken van Azië met hun precaire situatie van overbevolking en extreme armoede.

Maar juist de Joegoslavofielen zouden zich om de gevaren van een mislukking ernstiger ongerust moeten maken dan zij tot dusver schijnen te doen; want voor hen zou een ineenstorting van de Joegoslavische economie tevens de ineenstorting van een wereldbeschouwing kúnnen betekenen – de wereldbeschouwing namelijk die, op basis van de ervaring in Joegoslavië, meent dat socialisme langs de de weg van demokratische decentralisatie te verwezenlijken is.

Men zou bij deze bewonderaars van Joegoslavië dezelfde bezorgdheid en dezelfde behoefte aan kritisch onderzoek verwachten, als de bewonderaars van het Chinese experiment, door de heer Broekmeyer van 'mystieke verering' beticht, toonden toen dàt experiment in de jaren van ernstige misoogsten (1959–61) leek te zijn vastgelopen. Men zou ook van hen een scherpe en realistische analyse verwachten van wàt er allemaal moet zijn misgelopen om een chirurgische ingreep als de devaluatie van 40 % nodig te maken. Deze ingreep is bepaald niet iets om licht overheen te dansen. Het afdoen van het daarmee bestreden ziekteverschijnsel als een normaal nevengevolg van snelle economische groei, als een soort 'groeikoorts' dus, getuigt, dacht ik, niet van ware bekommernis om de patiënt. Misschien leed hij wel aan tering – die hij niet naar de nering wenste te zetten. Maar laat ik oppassen – ik word weer ironisch. In elk geval – een ernstig onderzoek, waarbij de patiënt goed werd doorgelicht, was toch wel het eerst nodige.

In zoverre het de bedoeling van de heer Noort èn van mij was, deze Joegoslavofielen tot echte bezinning te brengen,

zijn wij tot dusver slecht geslaagd. Tout est pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles.

W. F. Wertheim.

EVEN PRECISEREN 'VANTER'

Vond ik de eerste stukjes die Van het Reve in *De Nieuwe Stem* schreef wel leuk, dat over 'de Troelstrarevolutie' vind ik maar zo-zo.

Wat er in Rotterdam in die dagen precies gebeurde en welke rol Van Ravensteyn – of geen rol – daarbij speelde laat ik hier buiten beschouwing. Ik was namelijk in 'de Hoofdstad' weet je. En o.a. juist binnen een straal van 15 meter voor het hek van de Oranje-Nassaukazerne toen daar slachtoffers vielen.

Er waren die avond in Amsterdam twee betogingen, die elkaar uit de aard der zaak zover mogelijk uit de buurt bleven. U raadt het al, bij de ene betoging liepen de S.D.A.P.-ers voorop en bij de tweede de 'revolutionaire' socialisten. De laatste een mengelmoes van S.D.P.-ers, syndicalisten, vrije socialisten, christen-socialisten, anarchisten en wat dies meer zij.

Om het geval te reconstrueren laat ik nu eerst Van het Reve, alias Vanter, aan het woord. Hij was in die dagen door Lou de Visser gedoodverfd als de toekomstige opperbevelhebber van ons Nederlandse Rode Leger. Hij vormde bovendien met Lou en Nelis Kitsz de redactie van de soldatencourant. Het is dus een zaak van hoffelijkheid dat we eerst hem het woord verlenen. Hij schrijft:

> 'In Amsterdam had het Revolutionair Socialistisch Comité – waarin ik zitting had – een massavergadering belegd in de Diamantbeurs. Daar sprak Wijnkoop, die er de nadruk op legde dat het niet zo gemakkelijk zou gaan: allereerst moest nog deze week het sein tot de grote massale staking komen. Massale strijd was vóór alles nodig, anders zou alles weer in ijdel gepraat verlopen. De

daad moest bij het woord worden gevoegd, de algemene staking! Hier in ons land zowel als in Duitsland. Dan pas zou de Duitse revolutie het sein kunnen geven tot de opstand van het proletariaat, tot de Commune van Amsterdam, die in dit land de Federatieve Socialistische Republiek zou stichten!

De voorzitter der vergadering deelde mee, dat de burgemeester de demonstratie na afloop had verboden. Wat de vergadering wilde doen, lag bij de vergadering. Spr. ried de demonstratie af. Wijnkoop, het woord hernemend, sloot zich bij dit advies aan. Wij hebben nog geen wapens, zei hij. En we worden met wapenen bedreigd. Als de vergadering zou besluiten om in grote massa te demonstreren, dan gaan we mee. Maar zijn raad luidde: gaat naar huis, komt in grotere massa woensdag terug, dan zullen we weten wat ons te doen staat...

De door Wijnkoop aangekondigde vergadering op woensdagavond, wederom in de Diamantbeurs, was zo mogelijk nóg drukker bezocht. Hier sprak o.a. mevr. Roland-Holst en er werd na afloop een demonstratie gehouden naar de Oranje-Nassaukazerne om te proberen de soldaten over te halen zich aan te sluiten. Maar de soldaten schoten op de betogers en er vielen slachtoffers.'

Vooral dat laatste zinnetje noopte me nog eens even na te gaan kaarten.

Ondanks het tegenstribbelen van Wijnkoop c.s. werd door 'de massa' in en rond de Diamantbeurs – de Diamantbeurs bleek veel te klein om ze allen te bevatten – besloten naar de Oranje-Nassaukazerne te gaan en zich met de soldaten daar te 'verbroederen' zoals dat heet. Maar bij de kazerne aangekomen, marcheerde 'de leiding' fier, met opgeheven hoofd de kazerne voorbij. Hoewel de soldaten die achter gesloten hekken verbleven, vanuit geopende ramen de betogers duidelijk hun sympathie betuigden.

Dat 'de leiders' de kazerne zo waardig voorbij marcheerden verdroot sommige achter 'de leiding' aansjokkende z.g. 'anarchistische elementen'. Ze bleven voor het hek staan en poogden het hek te forceren om bij de opgesloten soldaten te komen.

Dat was het moment waarop met karabijnen gewapende, buiten het kazerne-terrein verblijvende, regeringsgetrouwe knolsmerissen ingrepen en er op los gingen schieten.

'De leiding' die helemaal niet wist wat er achter haar rug gebeurde sloeg ijlings op de vlucht, hoewel er geen schot in haar richting werd gelost. Ik betwijfel dan ook nog steeds of Wp. wel tijd voor het bekende glaasje water kan hebben gehad.

Er is nog een lezing van het geval, die ook niet helemaal klopt met de mijne. Het is die van een agent-provocateur. Of, om het vriendelijker uit te drukken, van een 'dubbellevende' Haagse inspecteur van politie. Toen ik in oct.-nov. 1955 in *De Vrije Socialist* 'de Rijksdagbrand' nog eens behandelde heb ik op die lezing gewezen. Die lezing dan komt voor in *Het Vaderland* van 10 sept. 1955. Ze verscheen onder de titel 'Negen jaren lang een dubbelleven. Herinneringen van een Haags oud-inspecteur van politie'. Ik heb het nummer niet in mijn bezit, kan dus alleen maar hopen dat *Het Vaderland* het zorgvuldig bewaart, voor de statistiek, want er is weinig of geen aandacht aan geschonken in de bladen.

Ik moet oppassen niet al te langdradig te worden, dus keren we naar Amsterdam terug.

Zo ongewapend, midden in een schietpartij te belanden is iets wat je moeilijk vergeet en wat je graag iemand of iets wil inpeperen. Overigens ben ik ook heelhuids thuisgekomen. Daar trof ik een jongere 17-jarige broer, die tijdelijk bij mij inwoonde, in hevige ongerustheid aan. Dit voor wat mij betreft.

Hij had zich die avond, ook in Amsterdam, achter de leiding der S.D.A.P. etc. 'geschaard'. Merkwaardig is dat er zo snel iets van het gebeuren bij de Oranje-Nassaukazerne, in opgeblazen toestand, tot die schare is doorgedrongen en haar leiders van de kook bracht. Onmiddellijk bezworen die 'leiders' hun massa rustig maar snel naar huis te gaan, opdat zij het 'wat nu?' voor morgen konden gaan overdenken. Bij het waardig naar huis gaan gaven die leiders althans het goede voorbeeld.

Zo eindigde anno 1918 'de proletarische revolutie' in de Hoofdstad des Lands. Door een muur van vuur en staal zijn de leiders gegaan, om zich voor hun arbeid (in parlement, gemeenteraden en journalistiek) vrij te maken. Nou ja, dat 'vuur en staal', dat is voor poëten.

P. A. Kooijman.

Johanna Fortuin

COMMUNICEREN

Soms overvalt mij een onduidelijke maar dringende drang tot abstract communiceren, tot het zichtbaar en mogelijk verstaanbaar maken van mijn vingertopgevoelens, mijn bloedstroomkloppingen en mijn hersenpulsen. Naar mijn aard en opvoeding gebruik ik daarvoor de taal als instrument. Wat ik – geluidloos zwetend, met verhoogde bloeddruk en verdiepte ademhaling – aan de taal ontlokte, verduurzaam ik op papier met krabbels van een bepaalde tevoren afgesproken vorm.

En hier begint al het misverstand, de vervlakking.

Een trillend van emotie gedacht woord kan in een handschrift nog wel gemarkeerd, enigszins onderscheiden worden. Maar in machineschrift of druk?

In wat men beschaafde landen noemt kan iedereen letters herkennen, woorden zien, zinnen nuttigen. Iedereen kan lezen (de krant, radiobode, Bijbel, reclamefolders). Maar woorden zijn geluid, geluid is een trilling. Trillingen zijn vluchtig. Zodra zij er zijn, zijn zij er ook al weer geweest. Geluid is een trilling, die naar gelang zijn soort en lengte, een wisselend lichaamsdeel doet resoneren. Soms de hersenen, soms de benen, ook wel eens het hart en in een zeldzaam geval allemaal tegelijk. Geluid is een trilling is vluchtig. Om het te verduurzamen en te behouden moet men het omzetten in materie van een andere orde. Vaak is dat: papier met tekens. Voor de menselijke geluidssignaal-systemen, taal en muziek, zijn daartoe letters en noten. Hoe ongedifferentiëerder het signaal met de daarin vervatte informatie is, des te betrouwbaarder en duidelijker kan men het in tekens weergeven. Zo leveren de marktberichten en moe-d'r-ligt-een-kip-int-water qua notering geen problemen. Hoe ingewikkelder en subtieler echter de signalen worden des te ontoereikender worden de symbooltekens. Een zekere nuancering kan nog worden gemaakt met crescendo, tremolo, accenten of uitroeptekens, cursief of op- en afstreek. Maar het blijft behelpen. Naarmate de symbooltekens inadequater

worden, wordt de functie van de tolk, weer tot klank brenger, groter. Iedereen kan de marktberichten betrouwbaar voordragen, maar slechts weinigen een gedicht. De meesten zal het wel lukken moe-d'r-enzovoort aan de piano te ontlokken, maar slechts zeer enkelen krijgen er muziek van Bartók uit.

Communiceren via tekens op papier (abstract communiceren) geeft aan de woorden- of notenlezer en vertolker, vergeluidmaker, een grote interpretatieve variatiemogelijkheid. Dat impliceert een groter kans op misverstanden, dan bij concreet communiceren, waarbij het geluid zonder tussenmiddelen direct van de menselijke zender naar de menselijke ontvanger gaat. Een geschrift wordt immers pas iets op het moment dat iemand het gaat bekijken. Dat is het moment waarop een woordenstroom van de taalproducent naar de taalconsument tot stand komt. En omdat daarbij eerst de geluidentaal gecodeerd en later weer gedecodeerd wordt is de kans op afwijkingen aanzienlijk.

Soms vraag ik me af of bij volken, waar men woorden, verhalen en gezangen om ze te verduurzamen in het eigen lichaam, in de herinnering, opneemt en dus direct doorgeeft, het aantal afwijkingen en misverstanden geringer is.

Wanneer een lied van mens naar mens naar mens gaat gebeurt er dan niet iets wezenlijks anders dan wanneer een lied van mens naar papier naar mens naar papier geleid wordt?

Zeg niet dat het geheugen een onbetrouwbaar ding is. Dat papier alles juist zo nauwkeurig vastlegt.

Walvissen bijvoorbeeld hebben millennia geleden over het land gelopen. Toen zijn zij het water ingedoken. Sedertdien kregen ze steeds betere vinnen, maar hun bekken en poten, die helemaal niet meer werden gebruikt (en tevoren toch héél betrouwbaar waren) degenereerden tot een klein, zinloos stukje bot, dat los in hun lijf hangt. Zo is het ook bij de mens, sedert hij zich op papier voortbeweegt, is het geheugen geworden tot een klein en zinloos, los in het lichaam hangend orgaantje. Het werd niet meer gebruikt, dus verschrompelde het als een verlamde ledemaat.

Zo ook slaan wij, sedert het KNMI er is, geen acht meer op onze huid en haren, die ons inlichten over de vochtigheid in de lucht en daarmee over de kans op regen.

Taal is een informatief signalensysteem. Het weerspiegelt wat individuen van een bepaalde soort mededeelbaar vinden. En de nuancering waarin zij dit wensen te doen. Signalen, die voor de éne soort (Nederlander) betekenisvol zijn, zijn dit voor een andere soort soms niet. Dit uit zich in onvertaalbaarheid. Het Duitse woord überhaupt kent geen Nederlands equivalent en het Nederlandse woord 'leuk' is nauwelijks in het Duits weer te geven. Het Eskimowoord 'iglo' betekent ook meer dan 'ijshuis' of 'ijshut'.

Hoewel we een reeks woorden hebben om menselijke geluiden aan te duiden (lachen, praten, jammeren, zingen, huilen, schreeuwen etc.) kennen we maar één woord voor alle geluiden die een hond voortbrengt, namelijk 'blaffen'. Voor zover de hond menselijke geluiden imiteert kunnen we het weer wèl aangeven (huilen). Voor het geluid van een dolfijn hebben we al helemaal geen woord en toch maken deze dieren heel veel soorten fluittonen en schijnen zij zelfs iets als een taal te hebben.

Wat wij in de wereld zien en hoe wij het zien, weerspiegelt zich in onze taal: voor een stenen optrek hebben wij woorden als: huis, schuur, boerderij, kerk, winkel, flatgebouw, kasteel en ga maar door . . . Een pygmee heeft waarschijnlijk helemaal geen woord voor een stenen optrek omdat hij er nog nooit één heeft gezien. Omgekeerd hebben wij slechts één woord voor wit spul, dat uit de hemel valt, namelijk sneeuw terwijl de Eskimo's er, als ik mij niet vergis, meer dan tien onderscheiden. Maar naarmate wij meer wereld- en mensengeluiden omzetten in woorden per papier wordt onze relatie met de wereld indirekter, oneigenlijker.

Deze drang gevoelsgeluiden in papier te verpakken en te bewaren; deze onduidelijke, maar dringende drang tot abstract communiceren, tot het verduurzamen wat wezenlijk vluchtig is lijkt mij een poging aan de vluchtigheid van het eigen bestaan te ontkomen door betekenis te hebben, iets te zijn. Een poging gebaseerd op een optisch bedrog. Je eigen woorden gematerialiseerd in een dik boek voor je te zien liggen geeft de illusie iets op de tijd te hebben gewonnen.

Maar het geschrift betekent alleen iets bij de gratie van de lezer. Pas als de opgeroepen lezer de hoorn opneemt komt een verbinding tot stand, de woorden tot klank. Deze lezer

is echter even vluchtig als de schrijver zelf. En alle lezers bij elkaar geven maar een kleine kwantitatieve tijdswinst (krantenlezers geven één dag, soms twee; tijdschriftenlezers een week of een maand; romanlezers een jaar of hoogstens enkele decennia en in een enkel geval een paar eeuwen – maar wat is dat nog op de klassieke eeuwigheid?). En wat gewonnen wordt aan tijd, gaat verloren aan intimiteit. Een gedicht is een gemiste kus; een geschrift een afgebroken gesprek. Tijdloos worden niet door afstand te nemen van de tijd, maar juist door er geheel in onder te gaan. De intimiteit van de concrete communicatie boven de tijd van de abstracte. De eeuwigheid ligt dichter bij de seconde dan bij de eeuw.

Voor een melanesiër of een eskimo, die leeft met zijn longen in de lucht, zijn voeten in het zand of de sneeuw, zijn handen aan zijn voedsel en zijn tong aan zijn taal, moet een schrijver wel het meest oneigenlijke wezen zijn dat er bestaat. Wat wezenlijk vluchtig is poogt een schrijver te verduurzamen, wat mondklank is brengt hij geluidloos voort met zijn handen, wat banden legt gebruikt hij als isolator. Elk gedicht is een gemiste kus . . . De eredienst van het geschreven woord is intussen welhaast staatsreligie geworden. En dat alleen maar door overwaardering van het woord in onze cultuur. Wat je zegt dat doe je of ben je (basis van socio- en andere -logische enquêtes). Wat niet gezegd of geschreven kan worden bestaat niet. Contacten tussen mensen verlopen voor 99 % via het woord. De hele psychiatrie is gebouwd op het gesproken woord. Alsof alleen verbaal bewustzijn een echt bewustzijn zou zijn. Koele verstaanbare woorden zijn ge-excarneerd, een senseloze code, tangen om de wereld aan te pakken.

Vingertop-tasten, stemstreling, straling opvangen en beantwoorden op afgestemde trillingslengten staat men alleen innig geliefden toe. Misschien heeft het als sterk, lichamelijke activiteit ook wel iets met liefde te maken. Op verschillende golfmodulaties uitzendend zoek ik – de wereld omspannend – de reflectie, soms de resonans van mijn beminden,

en zwijg
en neig het oog
en stijg tot in het diepst van mijn lichaam op.

Stel je nu eens voor, dat we niet aan de buitenkant van een bol zouden leven, maar aan de binnenkant. Of stel je eens voor dat deze grote buitenbol waarop we bestaan het hoofd zou zijn van een gigantische reus (de nek zou in Antarctica kunnen zitten) en wij niet meer zouden zijn dan de luizen op deze kop. Of stel je voor, dat wij het aerarium zijn van buitenwereldse wezens, die hun zondagnamiddagen veraangenamen door naar ons onbegrijpelijk gedoe te kijken (zouden de vissen van Artis mij zien?).

Stel je voor, dat wij niet het eindpunt zijn van de evolutie, maar slechts een uitstekend bij de huidige omstandigheden aangepaste, sterk gespecialiseerde diersoort, die zich over de hele wereld heeft verspreid en daarom bij de eerste wereldwijziging te gronde zal gaan omdat zij haar variatiekracht heeft uitgeput. Mogelijk zullen de primitievere pygmeeën en bosjesmannen door hun grotere flexibiliteit wel overleven, muteren en de volgende aardfase bevolken. Wij zullen dan als gidsfossielen van het alluvium bekend komen te staan. Of stel je voor dat de tijd inderdaad gekromd is, dan zal de verste toekomst de hand reiken aan het uiterste verleden.

Stel je voor, dat het geestelijke alleen maar een degeneratie is van het lichamelijke en niet zijn sublimatie. Dat wij niet het hoogste punt zijn in een stijgende evolutiespiraal, maar de laagste winding in een dalende. Tenslotte zijn wij ook geen mens geworden door de woekering van onze hersencellen, maar door de speciale ontwikkeling van onze voetboog, die een rechtopgaande gang mogelijk maakte en de handen voor pakken vrijmaakte.

Stel je voor, dat de dood niet het absolute einde, het volledig andere is, maar hetzelfde in een nieuwe aggregatietoestand. Stel je voor dat leven en dood zich verhouden als ijs en water, waarbij hun afwijkend voorkomen slechts te wijten is aan het verschil in afstand van overigens gelijksoortige moleculen. Zeker er is ook waterdamp . . . En dat deze drie gestalten door het toe- en afvoeren van energie alle in elkaar kunnen overgaan.

Stel je voor, dat conceptie en groei is het onttrekken van energie aan de wereld (hoeveel moet er niet worden opgegeten voor een embryo geboorterijp is) en dat sterven is

het uitstralen van energie naar de wereld (warmte afstaan tijdens het proces van ontbinding, vruchtbaar worden, in gras opstijgen . . .)

Wanneer liefde is het uitstralen van warmte naar de geliefde, het zenden van energietrillingen naar de beminde, dan is het sterven een daad van opperste liefde tot de wereld. Ontsnappen aan het besloten Ik, opengaan naar het universum. Volledig opgaan in de wereld, zich verliezen in deze geliefde. Bevrijding van het 'IK' en omvattende éénwording.

Het is niet voorstelbaar.

Actuele doublethink

Sinds de Nederlandse rechtspraak een aantal veroordelingen heeft opgeleverd, die de geschiedenis zullen ingaan als klassieke voorbeelden van klasse-justitie, is het officiële spraakgebruik verrijkt met een nieuw voorbeeld van doublethink: de 'onafhankelijke rechter' en de 'onafhankelijke rechtspraak'. Het is merkwaardig, dat de behoefte aan dit bijvoeglijke naamwoord tot nu toe niet werd gevoeld: we moesten het stellen met gewone rechters; het bijvoeglijk naamwoord kwam alleen voor in de staatsinrichting-boeken, waarin het een formeel juridische betekenis heeft. Achter nieuwe woorden en uitdrukkingen staan echter nieuwe verschijnselen of sterk tot de verbeelding sprekende voorbeelden van reeds lang bekende verschijnselen. Men bedoelt twee dingen als men het heeft over de onafhankelijke rechter: in de eerste plaats, dat hij voor zijn uitspraken geen instructies krijgt van ambtelijke en politieke autoriteiten, die hem ook niet kunnen afzetten en in de tweede plaats, dat rechters onafhankelijk van elkaar rechtspreken, waardoor het niet geoorloofd zou zijn de uitspraken in de Tres-affaire te vergelijken met de veroordelingen van provo's, daar ze afkomstig zijn van verschillende rechters. Beide argumenten zijn formeel-juridisch juist, maar ze maken weer eens duidelijk, in welke mate een maatschappij in stand wordt gehouden door juridische begrippen, die maatschappelijke ficties zijn. Het is verbazingwekkend, dat twintig jaar na het oprichten van de ene sociologische faculteit na de andere, waar toch wel iets te leren is over de wederzijdse afhankelijkheid van recht en maatschappij, een begrip als 'de onafhankelijke rechter' op de publieke opinie kan worden losgelaten. Politieke en ambtelijke instructies worden in Nederland niet aan rechters gegeven, maar dat betekent nog niet, dat hun maatschappelijke bindingen niet van belang zouden zijn voor hun uitspraken. Rechters worden evenals functionarissen voor de buitenlandse dienst gerecruteerd uit een kleine kring; rechtscolleges vullen zich coöptief aan en vooral het laatste maakt de onafhankelijke rechter wel erg afhankelijk van familie,

vrienden en relaties. Het zou onnozel zijn te menen, dat na de coöptatie al deze maatschappelijke bindingen van geen betekenis meer zouden zijn voor de instelling van de rechter tegenover de maatschappij. Zouden er in Nederland tien rechters zijn, die geen lid zijn geweest van een studentencorps of een daarmee te vergelijken gezelligheidsvereniging? En uit de Tres-affaire blijkt hoe sterk díe band is: boetes worden hoofdelijk omgeslagen over hen, die door oud-Germaanse inwijdingsrituelen voor altijd met elkaar verbonden zijn. Zodra in Nederland zonen van smeden, kantoorbedienden en ongehuwde moeders rechter kunnen worden, zal het begrip onafhankelijke rechter een maatschappelijke realiteit kunnen worden.

De rechter is in theorie onafhankelijk sinds de Franse Revolutie, die het beginsel van de machtenscheiding van Montesquieu invoerde. In Engeland was een eeuw eerder de politieke dienstbaarheid van politie en justitie tegengegaan door de Habeas Corpus Act. Met grondwetten en theorieën alleen verandert men echter de maatschappelijke werkelijkheid niet. De Russische grondwet van 1936 was de meest democratische ter wereld in één van de afschuwelijkste dictaturen die de geschiedenis heeft gekend. Een Marsbewoner zou moeilijk kunnen begrijpen, dat de Amerikaanse grondwet en de Amerikaanse maatschappij (niet van 1936 maar van 1966) op de een of andere manier bij elkaar horen. De maatschappelijke en politieke gebondenheid van de rechter zien we ook na de Franse Revolutie telkens gedemonstreerd. Het spreekt het meest tot de verbeelding in de veroordeling van kinderen tot de strop of tot langdurige gevangenisstraf wegens het stelen van een brood. Ongetwijfeld werden deze vonnissen telkens uitgesproken door rechters, die zich onafhankelijk voelden. Zij die het begrip 'onafhankelijke rechter' invoerden, rekenen er op, dat het inzicht in de maatschappelijke gebondenheid van recht en rechtspraak steunt op gevallen, die historie geworden zijn. Zolang het inzicht daartoe beperkt blijft, is het voor de actuele verhoudingen niet gevaarlijk.

De uitspraken tegen de provo's werden en worden gedaan onder directe pressie van een kleinburgerlijke opinie, die zich in zijn benepen fatsoensopvattingen aangetast voelt en onder druk van de maatschappelijk en politiek heersende groepen,

die de kleine burgerij als steunpilaar nodig hebben. Zij keren zich feller tegen hen, die de bestaande maatschappelijke orde niet erkennen (er is geen duivelser verschijning voor een politieagent dan een 'anarchist') dan tegen de gewone misdadiger, die binnen de maatschappelijke orde handelt. Tegenover de laatste is de rechtspraak en het gevangenissysteem steeds humaner geworden; hij is voor de maatschappelijke en politieke orde wel lastig, maar niet gevaarlijk. Wie echter, al is het op de meest onschuldige wijze, tegen de maatschappelijke of politieke status-quo protesteert, wordt onder toejuiching van de burgerij mishandeld.

Zoals vaak met doublethink-termen is het begrip 'onafhankelijke rechter' juist op een beperkt gebied: er is geen directe politieke afhankelijkheid van Nederlandse rechters. In ruimer opzicht is het begrip echter aanvechtbaar: ook rechters hebben maatschappelijke banden, die hun denken mede bepalen. De macht van het woord is echter zo groot, dat de werkelijkheid erachter verborgen kan blijven; het woord 'onafhankelijk' wordt voor de werkelijkheid zelf gehouden en dit is ook de bedoeling; het is een defensief begrip. Het dient niet om in het bewustzijn te worden opgenomen; de inhoud ervan moet juist buiten het bewustzijn blijven. Het past in een vorm van denken, die zich afspeelt in het strottenhoofd en in de keelholte. Deze vorm van denken is soms een kenmerk van maatschappelijk geslaagd zijn: de rechtvaardiging van de Tres-provo jurisprudentie door het *Vrije Volk* werd met lovende commentaar in de *N.R.C.* opgenomen. Hoe droevig is het voor een socialistische partij als ze een minister van justitie heeft, die zich de maatschappelijke kaders van recht en rechtspraak niet bewust lijkt te zijn en meedoet aan een vorm van denken, die vanzelfsprekend is voor de eendenvijver, maar in een democratische publieke opinie niet behoorde voor te komen.

Th. J. Hooning.

BRUCE GRANT.
Indonesië; Vertaling van Addy Kaiser. Hilversum enz., W. de Haan enz., 1965. 221 blz.
Phoenix reeks.
Oorspr. titel: **Indonesia**; Cambridge University Press, 1965.

De Australische journalist Bruce Grant zal met het schrijven van dit boek wel meer beoogd hebben zijn publiek van ontwikkelde leken een bont en boeiend beeld van de Indonesische maatschappij voor te schilderen dan een diepgaande analyse van specifieke vraagstukken te geven. Het werk is te vroeg op de Britse en te laat op de Nederlandse markt verschenen. De atmosfeer, die uit het boek naar voren treedt, is veel meer de op een onwezenlijk machtsevenwicht gebaseerde ietwat weeïge stemming van Soekarno's 'Masjarakat Adil dan Makmur' (A Just and Prosperous Society') dan die van na 30 september 1965, toen met het tweemanschap Soeharto-Nasution een militair régime de teugels overnam, dat zich ook ten aanzien van de door hem getolereerde zo niet geïnstigeerde gruwelen in niets onderscheidt van het bewind van Tsjang Kai-Shek in zijn ergste dagen.

Grant heeft zich geen slecht waarnemer getoond, maar van een eigen kijk op de gebeurtenissen blijkt nergens iets. Dit heeft hij ook geenszins gepretendeerd, getuige o.m. zijn dank aan prof. Herbert Feith, een der grote Indonesiëkenners, die het manuscript heeft doorgelezen.

Bij dit soort van boeken is het echter onvermijdelijk, dat een aantal stereotypen worden overgenomen van andere schrijvers van groter gezag. Zo loopt Grants interpretatie van een aantal facetten uit de Japanse bezetting parallel aan die van G. McT. Kahin's befaamde *Nationalism and Revolution in Indonesia*. Maar geeft Kahin toe, dat hij met de episode van schout-bij-nacht Maeda en al wat daarmee samenhing geen raad weet (veel van de sluier is opgelicht door Kahin's leerling B.R.O. Anderson in zijn *Some Aspects of Indonesian Politics, 1944–1945)*, Grant holt op Kahin's vermeende conclusies door en doet bijvoorbeeld de boude uitspraak dat Sukarni, een van de figuren die in de nacht van 15 op 16 augustus 1945 Soekarno en Hatta uit Djakarta naar Rengasdengklok 'evacueerden', de leider was van een 'illegale groep' Hiermee zal wel bedoeld zijn de Angkatan

Baru-groep, gevestigd in het perceel Menteng 31 in Djakarta. Maar deze was opgericht op instigatie van Hitoshi Shimizu, hoofd van het Japanse propagandabureau in de Indonesische hoofdstad. Hiermee willen wij overigens Sukarni volstrekt niet van 'collaboratie' (al weer zo'n cliché) betichten. Het enige dat wij hier kunnen vaststellen is, dat Grant werkt met begrippen, die op de Indonesische verhoudingen uit die dagen niet van toepassing zijn. In het algemeen maakt hij zich trouwens schuldig aan 'westers denken' en vertoont hij een lichte voorkeur voor westersgevormde Indonesische intellectuelen van het type van wijlen Sutan Sjahrir.

Bij alles wat wij hierboven neerschreven geldt, dat wij niet de oorspronkelijke tekst, doch een Nederlandse vertaling in handen hebben gehad. Op sommige plaatsen kan deze ronduit slecht worden genoemd, getuige het volgende fraaie staaltje, betrekking hebbend op de regering Sukiman (blz. 72):

'Zij zette de vroegere pro-westelijke politiek voort onder de kleurrijke leiding van de minister van buitenlandse zaken Soebardjo . . . .'

De vertaling wekt de indruk met grote haast tot stand te zijn gekomen.

Ook de noot van de vertaalster over de 30-september affaire (blz. 202) zal wel in een vloek en een zucht zijn neergeschreven. Wij treffen van deze zaak hier het cliché aan dat door de Nederlandse pers, de televisie en de radio naarstiglijk is verspreid, volgens hetwelk de P.K.I. als aanstookster van de gebeurtenissen moet worden aangemerkt.

We zeiden de gehele Nederlandse pers. De wel belangrijkste uitzonderingen zijn de artikelen van Rey in *Vrij Nederland* van 16 april j.l. en dat van Wertheim in de *Groene Amsterdammer* van 19 februari 1966. We zouden de vertaalster de raad willen geven grondig van deze stukken kennis te nemen.

L. Sluimers.

SCHRIJVERSACTIES IN VLAANDEREN

Door het werkschrift voor literatuur *Yang*, werd de uitslag gepubliceerd van een schrijversactie. Deze actie bestond in het rondsturen van een manifest aan een groot aantal Vlaamse auteurs. Een 70-tal schrijvers ondertekenden het stuk, terwijl een 20-tal reageerden met een schrijven.

In het manifest wordt verklaard dat het de plicht is van een democratisch staatsbestel de taak van het uitgestorven private mecenaat op zich te nemen.

Twee punten worden vooropgesteld: toekenning van een toelage van 100 fr. per bladzijde van een literaire uitgave (tijdschrift of boek); toekenning van een toelage van 2.500 fr. per maand aan iedere beroepsschrijver die minstens twee werken heeft gepubliceerd en buiten zijn honoraria geen noemenswaardig inkomen heeft.

We zijn even bij het bekijken van de lijst der ondertekenaars gestruikeld over de leeftijd. De ouderen ontbreken op enkele uitzonderingen na. De gemiddelde leeftijd lijkt ons even onder de dertig te liggen.

De redenen die hieraan ten grondslag liggen zijn velerlei. Een van de grondoorzaken lijkt ons wel het feit dat op het gebied van literatuur en kunst in het algemeen, een natuurlijke schifting werkzaam is. Als we de 70 huidige ondertekenaars over 20 jaar zouden willen opzoeken dan zouden we er waarschijnlijk geen twintig aantreffen die nog iets met schrijven te maken hebben. En die overblijvenden zullen dan bovendien die 2.500 fr. niet zo nodig hebben.

Dit maar even terloops. Zeer interessant lijken ons enkele bedenkingen van degenen die gemeend hebben wel te moeten reageren op de actie maar deze niet of slechts gedeeltelijk wilden bijtreden. André Demedts spreekt de vrees uit dat de verwezenlijking van het plan zou leiden naar een overproductie van literatuur met betwistbare waarde; verder wijst hij erop dat besprekingen op breder vlak misschien meer aarde aan de dijk zou brengen. Robin Hannelore staat volledig achter de tekst en trekt mee aan de klok van 'de nieuwe eerlijkheid', hij roept daarbij uit dat de huidige jurykliekjes stinken naar feodaliteit, corruptie en nepotisme.

Albert Bontridder is van oordeel dat 'de Vlaamse literatuur door onderschatting niet tot het peil komt dat bereikt zou kunnen worden'. Verscheidene andere stellers hebben het over deze onderschatting, onderschatting die naar hun mening ook tot uiting komt in het manifest, waarbij zij menen dat de gevraagde toekenning van 2.500 fr. veel te weinig is.

Piet van Aken van zijn kant is het wel eens met het beginsel van het manifest, nl. dat kunst billijker kan bedeeld worden

bij het budgetair spel met miljarden. Toch vindt hij het huidige systeem niet zo kwaad. De practische uitwerking laat alleen maar te wensen over, maar dat noemt P.v.A. een logisch gevolg van het pluralistisch staatsbestel.

Verder brengt Van Aken enkele punten naar voren waarvan er één ons vooral interessant lijkt. Hij heeft het over de bibliotheeklezers en stelt in dit verband dat het billijk zou zijn dat voor elke uitlening een miniem bedrag zou geheven worden dat dan aan de schrijvers zou ten goede komen. Dat lijkt ons niet zo'n kwaad idee. Deze mensen lezen toch graag en het is dan maar normaal dat ze hun schrijvers daarvoor toch enigszins vergoeden.

Uit dit alles kunnen we alvast opmaken dat er nog steeds alles behalve eenheid heerst onder onze Vlaamse literaire gemoederen. Feit waarop ook Achilles Mussche in een vraaggesprek de nadruk legt: 'Op het gebied van de samenwerking hebben schrijvers nog veel te leren van arbeiders. Zij zijn zo weinig solidair! Dat is onlangs nog gebleken bij pogingen om een soort schrijverssyndicaat op te richten.' Op het rondschrijven kwam inderdaad weinig reactie en een aantal vooraanstaande letterkundigen verwaardigden zich niet eens te antwoorden. Men heeft nu eenmaal waar het kunstenaars betreft veelal met doortrapte individualisten te doen.

Bovendien is in ons land in de loop van de geschiedenis de toestand zodanig geëvolueerd dat men de noodzakelijkheid van concentratie bij artistiek werk helemaal niet meer noodzakelijk acht. Schrijven wordt als een bijverdienste of een hobby beschouwd. Typisch is dat zelfs uitgevers deze mening zijn toegedaan. En dat bewijst meteen hoe ver zelfs die mensen van hun auteurs (waar zij dan toch hun boterham mee verdienen) staan. Dan zouden we toch nog een zaak willen onderlijnen. Het is onmiskenbaar dat er de laatste jaren nieuw leven in onze slapende literaire gemeenschap is gekomen. De, vaak hartverwarmende, polemieken zijn aan de orde van de dag. Persoonlijk kunnen wij hiervoor maar één uitleg vinden: de toename van de vrije tijd. Kom, het is toch een logische stelling dat er met meer tijd ook meer te doen valt. En de verklaring dat een schrijver op zijn bureel of welke andere werkkring dan ook zijn broek kan slijten met dubben over wat hij 's avonds schrijven zal,

dat kan misschien bij enkele (gelukkige?) uitzonderingen. Maar persoonlijk kennen wij weinig bazen die daar zouden bij glimlachen. De uitgever in kwestie misschien wel, maar die avonduren brengen dan uiteindelijk ook nog op voor hem.

Marc Andries

MEDEWERKERS AAN DIT NUMMER

Johanna Fortuin, geboren in 1936, studeerde sociale geografie aan de Universiteit van Amsterdam.

Clarissa Jacobi (ps.), woont te Kaapstad, Zuid-Afrika; publiceerde in het *Nieuw Vlaams Tijdschrift* en in *De Nieuwe Stem.* Dit najaar verschijnt bij Bruna een novelle onder de titel *Een echte Kavalsky . . .*

P. A. Kooijman, geboren in 1891, woont in Den Haag. In 1921, tijdens de actie *Herman Groenendaal moet vrij,* als drijvende kracht betrokken bij een bomaanslag op de onbewoonde voorkamer van het huis van majoor Verspyck, die zitting had in de Krijgsraad van de dienstweigeraar Groenendaal, en daarvoor veroordeeld tot zes jaar. Formuleerde in 1934 de 'Alarm-stellingen' voor de *Alarm-groep.* Publiceerde o.a. artikelen in *De Vrije Socialist* en de brochure *Heden, verleden en toekomst in zakformaat* (1935).

Jan Noort, geboren in 1929, woont in Amsterdam, bereidt een boek voor over Joegoslavië. Werkte mee aan *Buiten de Perken* en *Bevrijding.*

INHOUD

Clarissa Jacobi: Een echte Kavalsky . . . 437

Klaas Schipper: 'Boter kaas en eieren' . . . 449

Gerard J. M. van het Reve: Romantiek der rode revolutie III 456

Kritiek en verweer:

F. Kempers: Devaluatie in Joegoslavië? . 470

Jan Noort: Repliek 474

M. J. Broekmeyer: Over een devaluatie . 478

W. F. Wertheim: Antwoord aan enkele Joegoslavofielen 479

P. A. Kooijman: Even preciseren 'Vanter' . 484

Johanna Fortuin: Communiceren 487

Voorstellingsvermogen 491

Kort Bestek: Actuele doublethink 493

Ex Libris: Bruce Grant 496

Schrijversacties in Vlaanderen 497

Medewerkers aan dit nummer 500

Bijzondere afleveringen die nog leverbaar zijn:

10 NEDERLANDSE VERHALEN van Teo Anton van Kooten, Adri Laan, Pszisko Jacobs, Margaretha Ferguson, Steven Membrecht, Louis Ferron, Adri Laan, M. Revis, Theo J. van der Wal en Paul van der Loeff.
124 pag *f 3,50/Bfr. 55*

HERDENKINGSNUMMER JAN ROMEIN met bijdragen o.a. van A. Romein-Verschoor, W. F. Wertheim, Fr. de Jong Edz., O. Noordenbos, N. A. Donkersloot en J. Presser.
156 pag. en portret van Jan Romein *f 3,50/Bfr. 55*

VERHALEN VAN JONGE NEDERLANDSE SCHRIJVERS van Paul van der Loeff, Marc Andries, Henk van Kerkwijk, Teo Anton van Kooten, Frans de Bruyn, Ward Ruyslinck, Marc Insingel, Pszisko Jacobs, Adri Laan, Nic. van Bruggen, Louis Ferron, Carla Walschap en Roger Binnemans.
128 pag. *f 3,50/Bfr. 55*

POLEN, VANDAAG EN GISTEREN met bijdragen van o.a. Milo Anstadt, B. Delfgaauw, P. Valkenburgh, J. P. Schuyf, Pszisko Jacobs, Jerzy Holzer en Nico Rost.
136 pag. *f 3,90/Bfr. 60*

HERDENKINGSNUMMER N. A. DONKERSLOOT met bijdragen van o.a. Victor van Vriesland, Karel Meeuwesse, O. Noordenbos, Alfred Kossmann, J. J. Oversteegen, Maurits Mok en B. Stroman.
76 pag. *f 2,50/Bfr. 40*

Verkrijgbaar in de boekhandel en bij

Drukkerij en Uitgeverij LAVERMAN N.V.
DRACHTEN - Telefoon 05120-2641 - Giro 801077